

ACTA HISTRIAE
32, 2024, 1

UDK/UDC 94(05)

ISSN 1318-0185
e-ISSN 2591-1767

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko - Koper
Società storica del Litorale - Capodistria

ACTA HISTRIAE

32, 2024, 1

KOPER 2024

ISSN 1318-0185
e-ISSN 2591-1767

UDK/UDC 94(05)

Letnik 32, leto 2024, številka 1

Odgovorni urednik/

**Direttore responsabile/
Editor in Chief:**

Darko Darovec

Uredniški odbor/

**Comitato di redazione/
Board of Editors:**

Gorazd Bajc, Furio Bianco (IT), Flavij Bonin, Paolo Broggio (IT), Stuart Carroll (UK), Àngel Casals Martínez (ES), Alessandro Casellato (IT), Dragica Čeč, Lovorka Čoralić (HR), Darko Darovec, Marco Fincardi (IT), Darko Friš, Aleksej Kalc, Borut Klabjan, Urška Lampe, Amanda Madden (USA), John Martin (USA), Robert Matijašić (HR), Aleš Maver, Darja Mihelič, Edward Muir (USA), Jeppe Büchert Netterstrøm (DK), Žiga Oman, Egon Pelikan, Luciano Pezzolo (IT), Jože Pirjevec, Claudio Povolito (IT), Marijan Premović (MNE), Colin Rose (CA), Luca Rossetto (IT), Vida Rožac Darovec, Tamara Scheer (AT), Polona Tratnik, Boštjan Udovič, Marta Verginella, Nancy M. Wingfield (USA), Salvator Žitko.

Uredniki/Redattori/

Editors:

Žiga Oman, Urška Lampe, Boštjan Udovič, Jasmina Rejec, Veronika Kos

Prevodi/Traduzioni/

Translations:

Cecilia Furioso Cenci (it.), Žiga Oman (angl.)

Lektorji/Supervisione/

Language Editors:

Žiga Oman (angl., slo.), Cecilia Furioso Cenci (it.)

Izdajatelj/Editori/

Published by:

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko - Koper / Società storica del Litorale - Capodistria® / Institut IRRIS za raziskave, razvoj in strategije družbe, kulture in okolja / Institute IRRIS for Research, Development and Strategies of Society, Culture and Environment / Istituto IRRIS di ricerca, sviluppo e strategie della società, cultura e ambiente®

Sedež/Sede/Address:

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, SI-6000, Koper-Capodistria, Garibaldijeva 18 / Via Garibaldi 18, e-mail: actahistriae@gmail.com; https://zdjp.si/en/p/actahistriae/

Tisk/Stampa/Print:

Založništvo PADRE d.o.o.

Naklada/Tiratura/Copies:

300 izvodov/copie/copies

Finančna podpora/

Supporto finanziario/

Financially supported by:

Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije / Slovenian Research and Innovation Agency

Slika na naslovnici/

Foto di copertina/

Picture on the cover:

Slika Device iz Čenstohove, samostanska in župnijska cerkev sv. Petra in Pavla v Sv. Petru u Šumi v Istri / Immagine della Madonna di Czestochowa, chiesa monastica e parrocchiale dei Santi Pietro e Paolo Apostoli a San Pietro in Selve in Istria / Painting of Our Lady of Czestochowa, monastery and parish church of St Peter and Paul in Sv. Petar u Šumi in Istria (foto/photo: Gaudencije Vito Spetić).

Redakcija te številke je bila zaključena 30. marca 2024.

Revija Acta Histriae je vključena v naslednje podatkovne baze / Gli articoli pubblicati in questa rivista sono inclusi nei seguenti indici di citazione / Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in: CLARIVATE ANALYTICS (USA): Social Sciences Citation Index (SSCI), Social Scisearch, Arts and Humanities Citation Index (A&HCI), Journal Citation Reports / Social Sciences Edition (USA); IBZ, Internationale Bibliographie der Zeitschriftenliteratur (GER); International Bibliography of the Social Sciences (IBSS) (UK); Referativnyi Zhurnal Viniti (RUS); European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH PLUS); Elsevier B. V.: SCOPUS (NL); DOAJ.

To delo je objavljeno pod licenco / Quest'opera è distribuita con Licenza / This work is licensed under a Creative Commons BY-NC 4.0.

Navodila avtorjem in vsi članki v barvni verziji so prosto dostopni na spletni strani: <https://zdjp.si>.
Le norme redazionali e tutti gli articoli nella versione a colori sono disponibili gratuitamente sul sito: <https://zdjp.si/it/>.
The submission guidelines and all articles are freely available in color via website [http: https://zdjp.si/en/](https://zdjp.si/en/).

VSEBINA / INDICE GENERALE / CONTENTS

Aleksandro Burra: Ricostruzione interpretativa del rito di investitura del podestà di Capodistria durante il periodo della Repubblica di Venezia	1
<i>Interpretative Reconstruction of the Podestà's Investiture Ritual in Venetian Koper</i>	
<i>Interpretativna rekonstrukcija obreda investiture koprškega podestata v obdobju Beneške republike</i>	
 Nere Jone Intxaustegi Jauregi: Stepfamilies in Early Modern Bilbao: Female Convents, Illegitimacy, and Stepmothers	63
<i>Le famiglie adottive nella Bilbao della prima età moderna: conventi femminili, illegittimità e matrigne</i>	
<i>Krušne družine v zgodnje novoveškem Bilbau: ženski samostani, nezakonski otroci in mačehe</i>	
 Elvis Orbančić & Gaudencije Vito Spetić: Lakrimacija Gospine slike u Svetom Petru u Šumi 1721. godine	79
<i>La lacrimazione dell'immagine della Madonna a San Pietro in Selve nel 1721</i>	
<i>Lacrimation of the Madonna's Image in Sveti Petar u Šumi in 1721</i>	
 Ender Korkmaz: A Power Takeover in the Ottoman Empire: The Downfall of the Committee of Union and Progress in 1912	105
<i>Un colpo di stato nell'impero ottomano: la caduta del Comitato di unione e progresso nel 1912</i>	
<i>Prevzem oblasti v Osmanskem imperiju: padec Odbora za unijo in napredek leta 1912</i>	

Matjaž Bizjak: Bitka za Skader, april 1941	131
<i>La battaglia per Scutari, aprile 1941</i>	
<i>The Battle for Skhöder, April 1941</i>	

OCENE

RECENSIONI

REVIEWS

Teresa Phipps & Deborah Youngs (eds.):

Litigating Women: Gender and Justice in Europe, c. 1300–c. 1800

(Veronika Kos)	173
-----------------------------	-----

BITKA ZA SKADER, APRIL 1941

Matjaž BIZJAK

Generalštab Slovenske vojske, Vojkova 55, 1000 Ljubljana, Slovenija

e-mail: matjaz.bizjak@mors.si

IZVLEČEK

Članek obravnava napad jugoslovanske vojske proti Skadru aprila 1941. Prispevek temelji na italijanskem gradivu iz vojaških arhivov v Rimu. Zetska divizija je bila edina enota jugoslovanske vojske, ki je v aprilski vojni prodrla relativno globoko na ozemlje sovražnika. Pod jugoslovanskim pritiskom so italijanski poveljniki razmišljali celo o evakuaciji Skadra, vendar je pozneje italijanska oklepna divizija Centauro mesto odločno branila. V Zetski diviziji so se, predvsem kot oficirji, dobro bojevali tudi Slovenci. Obe strani sta v teh bojih imeli velike izgube. Boji so bili najsilovitejši 15. aprila 1941, dan kasneje so italijanske sile zaradi premirja z jugoslovansko vojsko na tem delu fronte bolj ali manj neovirano prodrle v Jugoslavijo.

Ključne besede: druga svetovna vojna, aprilka vojna, Vojska Kraljevine Jugoslavije, Vojska Kraljevine Italije, Zetska divizija, divizija Centauro, Albanija

LA BATTAGLIA PER SCUTARI, APRILE 1941

SINTESI

L'articolo tratta dell'attacco dell'Esercito Jugoslavo contro Scutari aprile 1941. L'articolo si basa su materiale italiano proveniente dagli archivi militari di Roma. La Divisione Zeta fu l'unica unità dell'Esercito Jugoslavo che penetrò relativamente in profondità nel territorio nemico durante la guerra d'aprile. Sotto la pressione jugoslava, i comandanti italiani presero addirittura in considerazione l'evacuazione di Scutari, ma in seguito la Divisione corazzata italiana Centauro difese risolutamente la città. Anche gli sloveni combatterono bene nella Divisione Zeta, soprattutto come ufficiali. Entrambe le parti subirono pesanti perdite in queste battaglie. Il 15 aprile 1941 i combattimenti furono violentissimi e il giorno dopo, a causa dell'armistizio, le forze italiane penetrarono più o meno senza ostacoli in Jugoslavia.

Parole chiave: seconda guerra mondiale, guerra d'aprile, Regio Esercito Jugoslavo, Regio Esercito Italiano, Divisione Zeta, Divisione Centauro, Albania

UVOD

Aprilska vojna leta 1941 je bila že predmet analiz, vendar večina zaključkov izpostavlja zgolj hiter poraz in razpad jugoslovanske kraljeve vojske. To seveda drži, malo pa je znano, da je ta vojska v tem kratkem obdobju delovala tudi ofenzivno, in to celo na sovražnikovem ozemlju. Tako je vojno letalstvo bombardiralo Gradec in določene cilje na Madžarskem, podobno je bilo na albanski fronti, kjer so jugoslovanske sile izvajale ofenzivo in prodrle na sovražnikovo ozemlje. Malo je znana epopeja 56. in 31. pehotnega polka Kosovske divizije, ki sta po albanskih brezpotjih prodrli do Skadra (Shkodër) in se šele 21. 4. 1941 predala Italijanom. Podobno je z delovanjem Zetske divizije,¹ ki je predmet te razprave in je ob hudih bojih prodrla relativno globoko v Albanijo ter ogrožala Skader.

Ko govorimo o Albaniji, ki jo je Kraljevina Italija (Italija) zasedla leta 1939, je treba posebej poudariti, da je bila italijanska vojska v Albaniji proti Kraljevini Jugoslaviji (Jugoslavija) vedno obrambno naravnana. Celo v okviru vojnega načrta »Emergenza Est« (1940) je bila Albanija definirana kot sekundarno vojskovališče (Bizjak, 2016, 201), čeprav naj bi bil to največji projekt italijanske vojske v drugi svetovni vojni (Roatta, 1946, 118). Državna meja z Jugoslavijo vse do vojaškega državnega udara v Beogradu ni bila branjena, ampak zgolj nadzorovana s strani fašistične milice (Popović, 1976, 65). Konec marca 1941 je namestnik načelnika združenega generalštaba italijanskih oboroženih sil general Alfredo Guzzoni ukazal prekinitev napada proti Grčiji in prerazporeditev razpoložljivih sil proti severu (Cecini, 2019, 309).

Že v času vojne z Grčijo je bilo delovanje italijanske vojaške obveščevalne službe (Servizio Informazioni Militari, SIM) okrepljeno v Makedoniji (Služba državne varnosti, 1959, 67), najmočnejša obveščevalna centra sta bila v Skopju in Bitoli (AUSSME, N1-11, 279, 1. 4. 1941). 1. 4. 1941 sta oba centra prejela navodilo, naj delo nadaljujeta, vendar naj pripravita šifrant za morebitno uničenje (AUSSME, N1-11, 279M1, 1, 1. 4. 1941). SIM je močno obveščevalno mrežo imel tudi na Kosovu (Folić, 1986). V začetku leta 1941 je SIM pridobil jugoslovansko vojaško oceno stanja na Balkanu. Iz nje je razvidno, da je jugoslovansko stran zelo zanimal vojaški položaj v Albaniji, kjer naj bi decembra 1940 bilo 17 italijanskih divizij oziroma okoli 289.100 italijanskih vojakov, izgube pa so bile ocenjene na 40.000 vojakov (Biagini & Frattolillo, 1989a, 207–220). Število italijanskih vojakov v Albaniji je po jugoslovanskih ocenah v začetku leta 1941 naraslo na 400.000 (Velojić, 2014, 227). Tudi jugoslovanska vojska je v Albaniji imela dobro razvito obveščevalno mrežo, kar navaja polkovnik Vladimir Vauhnik (1965, 204). Po drugi strani je poveljnik pehote Zetske divizije general Svetomir Popović (1955, 91) zapisal, da niso imeli

1 Članek posvečam poročniku Metodu Kraigherju (4. 3. 1918, Logatec – 24. 6. 2004, Buenos Aires), ki je bil v času aprilske vojne aktiven oficir in poveljnik čete zvez Zetske divizije. Dragi Metod, ko sva se v Buenos Airesu in Ljubljani pogovarjala o aprilski vojni, sem ocenjeval, da pretiravaš, šele italijansko arhivsko gradivo je pokazalo razsežnosti bojevanja Zetske divizije.

Slika 1: Jugoslovanski vojaki Kosovske divizije, postrojeni za predajo italijanski vojski, okolica Skadra, 21. 4. 1941 (Zasebna zbirka Matjaž Bizjak).

točnih podatkov o italijanskih vojaških zmogljivostih v Skadru, ker so se enote zaradi bojevanja z Grki neprestano menjavale. V začetku vojne naj bi bile te sile majhne, kmalu pa so narasle na dve diviziji.

V začetku leta 1941 je nemška vojska ponudila napotitev korpusa z dvema gorskima divizijama v Albanijo. Marca 1941 je italijanska stran soglašala z eno gorsko divizijo, ki bi delovala pod italijanskim poveljstvom (Biagini & Frattolillo, 1983, 11), vendar do napotitve ni prišlo.

VOJNI NAČRTI OBEH VPLETENIH STRANI

Jugoslovanska vojska je v vojno vstopila z vojnim načrtom R-41, ki pa je bil v nepopolni obliki šele 1. 4. 1941 poslan skupinam armad in poveljstvom nižjih enot (Žabkar, 2010, 103), ki na tak način niso imele dovolj časa za njegovo razdelavo in izvedbo. Z R-41 ni bil zadovoljen niti načelnik jugoslovanskega generalštaba general Dušan Simović (Marković, 1995, 60). Predhodni načrt R-40 je predvideval defenzivo na albanski fronti, medtem ko je R-41 zahteval razbitje italijanskih sil v Albaniji, združitve z grško vojsko in skupno obrambo. Grki so že 11. 3. 1941 zaprosili Jugoslavijo za vojaško pomoč, šest dni kasneje je SIM poročal o grških oficirjih v civilu na poti v Beograd. V Bitoli naj bi jih sprejel poveljnik Vardarske divizije (AUSSME,

H3, 80, 3, 17. 3. 1941). Po spremembi oblasti v Jugoslaviji je bila, ob tajnem obisku načelnika britanskega imperialnega generalštaba, generala Johna Dilla v Beogradu, edina prava vojaška usklajevalna konferenca izvedena 3. 4. 1941, kjer so zelo na splošno razpravljali o združenih vojaških operacijah (Papagos, 1949, 330). Poleg tega je bila albanska fronta omenjena postransko, poudarek je bil na Solunu in na obrambi operativne smeri Strumica – Dojran (Trgo, 1987, 431–438), čutiti pa je bilo tudi medsebojno nezaupanje (Barker, 1976, 105; Wheeler, 1980, 58). SIM je bil o srečanju informiran še isti dan, saj je ob 18.30 poročal, da poteka politično-vojaška koordinacija med Jugoslavijo in Grčijo (AUSSME, N1-11, 279M1, 1, 3. 4. 1941, 1). Iz zapisnika pogovora z generalom Dillom je razvidno, da je jugoslovanska stran zavlačevala z izdelavo skupnega operativnega vojnega načrta med Jugoslavijo, Grčijo in Veliko Britanijo (Trgo, 1987, 402–404; Čoh & Kladnik, 2021). Tudi grška stran je v tem kontekstu imela velika pričakovanja, vendar so tudi njene iniciative ostale omejene (Creveld, 1973, 154–158). SIM je iz ameriških virov izvedel, da so Britanci želeli organizirati skupno jugoslovansko-grško obrambo na liniji albanska meja – Vardar in istočasno izvesti ofenzivo proti Albaniji (AUSSME, N1-11, 279M2, 1, 12. 4. 1941, 6). Verjetno so to informacijo dobili iz ameriške diplomatske korespondence, saj je SIM v letu 1940 vdrl v ameriško ambasado v Rimu in preslikal tajni ameriški diplomatski šifrant (Black Code) (Franzinelli, 2009, 74).

Skladno z R-41 so bile za napad na Albanijo predvidene štiri divizije in en odred (Tešić, 1991, 52; Velojić, 2014, 230; Žikić, 2020, 76). Po zapisu načelnika štaba 3. jugoslovanske armade brigadnega generala Milana Zelenike (1950, 101) so bili Komski odred, Zetska in Hercegovska divizija do 4. ali 5. 4. 1941 neposredno podrejeni poveljstvu 3. skupine armad. Po telefonskem razgovoru med vrhovnim poveljstvom in poveljnikom 3. armade je bila celotna albanska fronta podrejena slednjemu. To spreminjanje poveljniške odgovornosti tik pred začetkom vojne, kar navaja tudi Velojić (2018, 225), je zagotovo prinašalo še dodatne težave in povečevalo kaos.

SIM je 10. 4. 1941 poročal, da vsem jugoslovanskim silam, usmerjenim proti Albaniji, poveljuje general Jovan Naumović s poveljniškim mestom na Ohridu (AUSSME, H3, 66, 2, 10. 4. 1941). SIM je že 28. 3. 1941 ocenil, da bo proti Albaniji delovalo deset jugoslovanskih divizij in štirje odredi oziroma od 120.000 do 130.000 vojakov. Od tega naj bi proti Skadru delovale štiri pehotne divizije oziroma 30.000 do 40.000 vojakov (Ufficio Storico, 1980b, 903).

Za razumevanje dogajanja na albanski fronti je pomembna navedba Alfia Russa (1944, 43), da je 29. 3. 1941 general Simović k sebi poklical italijanskega ambasadorja in mu potrdil nadaljevanje politike prejšnje vlade. Informiral ga je, da bo jugoslovanska vojska v primeru napada primorana umik izvesti čez Albanijo, in če bo treba, se bo spopadla tudi z italijansko vojsko. Isto sporočilo naj bi italijanskemu vojaškemu atašeju prenesel pomočnik načelnika generalštaba (Zelenika, 1950, 107). SIM je v svojem poročilu 1. 4. 1941 omenil možnost, dan kasneje pa dokončno potrdil načrtovano jugoslovansko ofenzivo proti Albaniji (AUSSME, N1-11, 279M1, 1, 2. 4. 1941, 2). Že pred državnim udarom v Beogradu je SIM poročal o popolnjevanju jugoslovanskih divizij, usmerjenih proti Albaniji, med drugimi tudi Zetske divizije (AUSSME, H3, 80, 3, 23. 3. 1941).

Na italijanski strani je bilo pred letom 1941 narejenih več vojnih načrtov za delovanje proti Jugoslaviji z območja Albanije in to celo v času pred njeno vojaško zasedbo. Tako je načrt »Esigenza A. A.« iz leta 1936 (AUSMM, MDS-RTSO 3a, 395, 5137, 25. 1. 1938) predvideval, da bodo jugoslovanske sile uporabile tri strateške smeri: Skader – Milot – Drač (Dürres), Struga – Librazhd – Tirana in Vardar – Krujë – Tirana. Konec marca 1941 je načelnik Združenega generalštaba italijanskih oboroženih sil in istočasno poveljnik vseh italijanskih sil v Albaniji general Ugo Cavallero kot najbolj nevarno ocenil debarsko smer, ker bi obšla italijanske sile in vodila neposredno k Draču in Tirani. Sledila naj bi skadska in šele nato kosovska smer (Ufficio Storico, 1980b, 906). SIM je 4. 4. 1941 predvideval, da bo jugoslovanski napad na Albanijo silovit, usklajen z grško-britanskimi silami, glavni smeri napada naj bi bili Skader – Lezhë – Tirana in Debar – Elbasan (AUSSME, N1-11, 279M1, 1, 4. 4. 1941, 3).

Italija obrambe Albanije ni izvajala po vnaprej pripravljenem vojnem načrtu. Winston Churchill je v spominih omenjal povojno oceno nemškega maršala Wilhelma Keitla, da je potencialni napad na italijansko vojsko v Albaniji predstavljal največjo nevarnost za nemške načrte (Čerčil, 1964, 151). V tem kontekstu je treba razumeti prošnjo Adolfa Hitlerja, da se Albanija »zaščiti« brez ofenzive (Krizman, 1953, 88). Tudi Benito Mussolini je predvideval, da bo Jugoslavija vse ofenzivne sile usmerila proti Albaniji (Cavallero, 1984, 137) in je zahteval defenzivo (Montanari, 1999, 684). Cavallero naj bi celo nemški vojaški misiji pod poveljstvom podpolkovnika Spätha, ki je v Tirano prispela 31. 3. 1941, zagotovil, da je italijanska vojska v Albaniji zmožna zdržati mesec dni (Bocca, 1969, 347; Montanari, 1999, 681). Nemški vojaški analitiki so po vojni ocenili, da italijanski poveljniki v aprilski vojni niso razumeli nemških strateških konceptov (Center of Military History United States Army, 2006, 65), kar je bilo najbrž res.

VOJNOGEOGRAFSKI POGLED

Že leta 1924 je jugoslovanski podpolkovnik Živadin Jovanović (1924, 155) celotno območje Albanije ocenil kot eno samo oviro, ki je prehodna izključno po redkih obstoječih poteh. Meja med obema državama je bila na terenu določena v obdobju 1922–1935 (Kostić, 1990, 5). Območje, kjer so aprila 1941 potekali boji, pa je mogoče v taktičnem smislu umestiti v gorsko-kraški svet, za katerega veljajo posebni pogoji bojevanja (Ristić, 1927; Damjanović, 1940; Škola taktike, 1953; Maksimović, 1982, 58). Uporaba tankov je na takem zemljišču omejena (Scuole centrali militari, 1934, 35; Inkret, 1955, 22), kar je do izraza prišlo tudi aprila 1941.

Na severovzhodni strani tega območja prevladujejo Albanske Alpe, ki so v vojaškem pogledu neprehodne z izjemo redkih konjskih stez (Marjanović et al., 1989, 429). Območje nato postopoma pada proti Skadarskemu jezeru, vendar je tudi nižina ob jezeru primerna predvsem za obrambo. Ta območja so bila pogostokrat poplavljenjena, saj je razlika višine gladine jezera od jeseni do poletja lahko preseгла 3 m in je površina jezera s 379 km² narasla na 530 km² (Komanda mornarice, 1934, 666). Po oceni italijanske vojske januarja 1940 je bilo prav mejno območje z Jugoslavijo najbolj skromno v komunikacijah (ACS 4539, 71, 22. 1. 1940).

Slika 2: Italijanska oskrbovalna enota pri prehodu reke v Albaniji, poletje 1940 (Zasebna zbirka Matjaž Bizjak).

Smer morebitnega jugoslovanskega delovanja iz Bara in Ulcinja proti Skadru je onemogočala reka Bojana, ki je v spodnjem delu tekla po državni meji, v zgornjem delu pa sta bila oba bregova na albanski strani. Ob dobro pripravljeni obrambi rečnih bregov napadalec ni imel možnosti za uspeh, saj je bila reka široka 70–350 m (Božič & Knežević, 1955, 34), njeno porečje pa je bilo močvirno in pogostokrat poplavljenno. Čez Bojano je v letu 1941 vodil samo en most, ki so ga italijanske sile varovale in minirale. Ta most je bil že prvi dan vojne napaden iz zraka in huje poškodovan (AUSSME, N1-11, 263/2, 1, 6. 4. 1941). Na južnem robu Skadrskega jezera se nahaja višavje Tarabosh, od koder je bilo mogoče z artilerijskim ognjem dominirati mesto Skader. Italijanski obveščevalci so aprila 1941 ocenjevali, da je za delovanje proti Taraboshu namenjen en jugoslovanski pehotni polk (AUSSME, N1-11, 245, 1, 8. 4. 1941), kar je bila pravilna informacija, saj naj bi na tej smeri deloval 38. polk Zetske divizije (Vukanović, 1965, 13), vendar je 6. 4. 1941 prišlo do spremembe in je na tej smeri deloval zgolj pehotni bataljon.

Drugo veliko vodno oviro je predstavljala reka Drim, ki v severnem delu od vzhoda proti zahodu preseka Albanijo. V zgornjem delu je bila ta reka v dolžini 50 km globokega kanjonskega značaja in brez komunikacij. Ob prehodu v ravnino pred Skadrom se Drim razdeli, en rokav nadaljuje pot in se pri Skadru izliva v Bojano, drugi krak pa se južneje izliva v morje. Rokav Drima pri Skadru je leta 1941 imel širino 70–100 m in je predstavljal veliko prepreko glede na količino in hitrost vode. Čez Drim sta takrat vodila samo dva mostova, Vezirjev most v bližini mesta Kukës in most pri naselju Vau i Dejës,

v bližini Skadra. Po jugoslovanskih ocenah so reke predvsem v spodnjih tokovih predstavljale pomembno vojaško oviro, ker so pozimi pogostokrat poplavljalje, velike vode pa so trajale od novembra do aprila (Aljančič, 1922, 112), kar se je zgodilo tudi aprila 1941. Italijanska vojska je 9. 4. 1941 ocenila, da je Drim nemogoče forsirati (AUSSME, N1-11, 245, 1, 9. 4. 1941). Italijanske enote so 8. 4. 1941 prejele ukaz, da pregledajo celoten tok reke in uničijo ali na južni breg prepeljejo vsa plovna sredstva. Skader je bil z okoli 30.000 prebivalci (Đorđević & Živanović, 1934, 83; Štab mornarice, 1937, 794; Ufficio assistenza, 1940, 160) center severne Albanije in pomembno križišče poti proti jugoslovanski meji in v notranjost Albanije (Đorđević & Živanović, 1926, 249).

ITALIJANSKE SILE V OBRAMBI MESTA SKADER

Italijanska obramba Skadra je slonela na 131. oklepni diviziji Centauro, ki je v Albaniji bila že od maja 1939, ko je bila iz Brindisija prepeljana v Drač (ACS 287, 65, 3). Poveljnik nemške vojaške misije v Albaniji je ob začetku vojne predlagal, da bi divizija svoje delovanje usmerila proti Skopju in šla naproti nemškim enotam. Predlog je bil zavrnjen (Ufficio Storico, 1980a, 730), divizija pa postavljena v obrambo Skadra. Za obrambo mesta so zbirali tudi pehotne divizije, katerih šibkost so jugoslovanski vojaški analitiki poznali in jih ocenjevali kot »primerno udarno silo, vendar zgolj za omejene naloge« (Škekić, 1940, 134). Italijanske pehotne divizije po binarni reformi leta 1937 po moči in oborožitvi namreč niso bile enakovredne jugoslovanskim pehotnim divizijam.

Mussolini je 29. 3. 1941 napovedal napotitev pehotne divizije Messina v severno Albanijo (Ufficio Storico, 1989b, 598), dan kasneje pa je Cavallero zaprosil za napotitev dodatne divizije. Že 9. 4. 1941 so začeli na območje Skadra dovažati pehotni diviziji Messina in Marche, ki sta prispeli iz Italije (Canevari, 1949, 323). S težavami obrambe Skadra je bil seznanjen tudi Mussolini, ki je od enot zahteval zadrževanje nasprotnika, prav tako je odobril morebitno premestitev pehotne divizije Casale (AUSSME, N1-11, 245, 1, 9. 4. 1941). Iz povelja XVII. korpusa, izdanega 11. 4. 1941 (AUSSME, N1-11, 263/2, 1, 109), je razvidno, da so bile v obrambo Skadra razmeščene tri italijanske divizije. Oklepna divizija Centauro na severni strani je bila soočena z glavno jugoslovansko grožnjo na smeri Podgorica – Skader. Povelje je od divizije zahtevalo odločno obrambo. Pehotna divizija Messina je zasedla Tarabosh, od 9. 4. 1941 pa je bila odgovorna za obrambo mesta. Pehotna divizija Marche je bila razmeščena v rajonu Kukël – Barbullush – Bushat in je predstavljala operativno rezervo korpusa, v primeru neuspeha pa bi izvajala zadrževalno obrambo. Poveljstvo korpusa je bilo v naselju Milot.

V bojih z jugoslovanskimi silami so bile uporabljene tudi enote popolnjene z Albanci, čeprav jim italijanski poveljniki niso zaupali, saj so že v vojni z Grčijo celotne enote rade dezertirale (Qazimi, 2012, 77). V okolici Tropojë so Albanci celo sodelovali z jugoslovanskimi silami in napadali italijanske vojake (AUSSME, N1-11, 245, 1, 7. 4. 1941). Paravojaške albanske enote za delovanje proti jugoslovanski vojski je zbiral Giuseppe Bottai, mr. minister »za šolstvo« v centralni italijanski vladi. Zbral je okoli 3.000 Albancev, ki pa so delovali po navodilih svojih plemenskih vodij. Nekatere skupine naj bi se v bojih celo odlično izkazale (Bottai, 2006, 263).

OKLEPNA DIVIZIJA CENTAURO

Divizija Centauro se je najprej zbrala v zaledju grške fronte. Premik iz Epira proti Skadru je trajal tri dni in na poti se je pokvarilo kar nekaj tankov (Panetta, 2010, 204). Prvega aprila je pod svoje poveljstvo prevzela celoten skadski sektor (AUSSME, N1-11, 263/2, 1, 1. 4. 1941) in začela oblikovati obrambo proti Jugoslaviji.

Junija 1940 je italijanska oklepna divizija po formaciji štela 273 oficirjev, 484 podoficirjev, 6.682 vojakov, 184 tankov in 581 motornih vozil (Ministero della Difesa, 1954, 312; Ceva, 1981, 487). Glede na podatke iz operativnega dnevnika divizije naj bi ob premiku v Skader štela približno 5.000 ljudi (AUSSME, N1-11, 263, 1, 161), po ohranjenem organigramu divizije iz 1. 4. 1941 pa naj bi se v njej nahajalo več kot 350 oficirjev in 6.000 vojakov (AUSSME, N1-11, 263, 1, 2). Diviziji je od 23. 2. 1941 poveljeval general Gavino Pizzolato² (Rosati, 2005, 13) in je bila 4. 4. 1941 sestavljena iz naslednjih večjih enot:

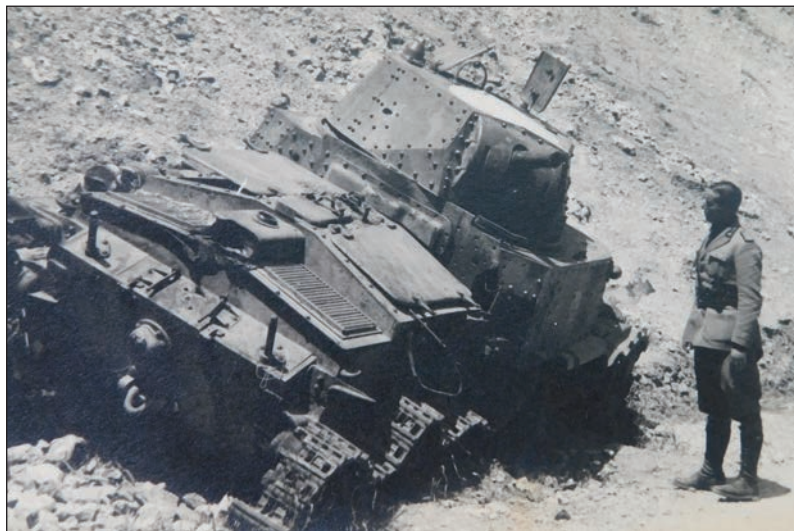
- poveljstva divizije in prištabnih enot,
- 31. tankovskega polka:
 - I. bataljon tankov L in M,³
 - II. bataljon tankov L,
 - IV. bataljon tankov L in M,
 - bataljon tankistov pehotnikov,
- 1. bersaljskega polka,
- izvidniškega polka,
- 131. artilerijskega polka,
- XXII. bersaljskega motorističnega bataljona,
- legije črnih srajc.

Divizija je bila opremljena z zastarelimi tanki L 3/35. Novembra 1940 se je v Draču izkrcal IV. bataljon 32. tankovskega polka, ki je bil opremljen z modernejšimi tanki M 13/40 in je bil podrejen 31. tankovskemu polku. Ta bataljon je bil v Veroni že pripravljen za napotitev v Severno Afriko in je bil 17. 10. 1940, po ukazu Mussolinija, preusmerjen v Albanijo (ACS 4259, 58, 9, 17. 10. 1940). Oba tanka, tudi relativno novega M 13/40, je jugoslovanska vojska poznala (Stefanović, 1940, 128).

Pred napotitvijo na jugoslovansko fronto je divizija po italijanskih podatkih v svoji sestavi imela 50 tankov L in zgolj 18 tankov M, ki so bili razdeljeni med I. in IV. bataljonom (Cappellano & Pignato, 2002b, 98). Morisi (2023, 101) navaja večje število tankov in sicer 89 tankov L in 25 tankov M. Po Samardžiji (1960, 40) je ob premiku divizija štela 4.037 ljudi, 48 različnih artilerijskih orožij in 163 tankov. V času bojev so bile diviziji Centauro postopoma dodane določene druge enote.

² Marca 1943 padel v bojih v Severni Afriki.

³ Italijanska kopenska vojska je od 13. 6. 1940 tanke delila na: lahke do 8 t (oznaka L – leggero), srednje 8–15 t (oznaka M – medio) in težke tanke nad 15 t (oznaka P – pesante). Številka za črko je pomenila težo, tako je oznaka L 3 pomenila; lahek tank težak 3 t, oznaka M 13/40 pa srednji tank, težak 13 t, izdelan leta 1940 (ACS 287, 76, 12, 39).

Slika 3: Uničen tank M13/40 iz 31. polka na grškem bojišču, maj 1941 (Zasebna zbirka Matjaž Bizjak).

Slika 4: Tank divizije Centauro pred začetkom bojev za Skader, april 1941 (Zasebna zbirka Matjaž Bizjak).

DOGAJANJE 1. 4. 1941–16. 4. 1941

Prvega aprila 1941 je svoje pisne usmeritve za obrambo Skadra izdal general Cavallero. V njih je zahteval odločno obrambo Skadra, vključno s primerom obkolitve mesta (AUSSME, N1-11, 263, 1, 13), v tem primeru bi mesto moralo zdržati 10–15 dni (Cavallero, 1984, 138).

Poveljstvo divizije Centauro je obrambo Skadra razdelilo na tri obrambne sektorje:

- Sektor Bojana – Tarabosh, kjer sta bila razporejena dva bataljona mejne straže (Guardia alla Frontiera, GAF) in nekaj artilerije.
- Mesto Skader, kjer so bili razporejeni fašistična milica, karabinjerski bataljon in protiletalske enote.
- Sektor sever, kjer so bile razporejene vse ostale enote, razdeljene v tri cone: sprednjo obrambo, glavno obrambo in rezervo. Najšibkejši del je oblikoval sprednjo obrambo, tukaj so bersaljerji in bataljon GAF branili dominantno točko M. Malsit. Glavna obramba je bila organizirana na rečici Proni Banush. To črto so najprej zasedali trije bataljoni, pozneje pa sta bila nanjo razporejena še pehotni bataljon in legija črnih srajc, ki sta obrambo razširila proti vzhodu. Glavnina enot z več bataljoni je bila razporejena v taktično rezervo 10 km za glavno obrambno črto.

3. 4. 1941 je Skader obiskal nemški vojaški ataše iz Rima, general Enno von Rintelen. Ta je Albanijo obiskal že novembra 1940 in iskal vzroke za italijanski neuspeh proti grškim silam (Fischer, 1999, 82). Rintelen naj bi predlagal evakuacijo Skadra in postavitve obrambe na bregovih Drima in Bojane (Montanari, 1999, 686). Poveljnik divizije se s tem ni strinjal in je z atašejem »burno« razpravljal dve uri (Ufficio Storico, 1978, 78). Ataše je istega dne odletel v Rim in s svojim predlogom seznanil generala Guzzonija (Ufficio Storico, 1989b, 651). Slednji je odločno zagovarjal obrambo na obeh rekah in evakuacijo Skadra (Ufficio Storico, 1980a, 737), o čemer naj bi prepričal tudi Mussolinija (Faldella, 1960, 337). General Emilio Canevari (1949, 323) je zapisal, da je to mnenje v Rimu prevladovalo. General Rintelen je v svojih spominih navedel nasprotno, in sicer da je bil Cavallero tisti, ki je skadrsko smer ocenil kot najbolj nevarno in zagovarjal evakuacijo mesta. Nemški ataše naj bi zaradi motivacijskih razlogov evakuacijo mesta na začetku bojnega delovanja celo odsvetoval (Rintelen, 1951, 130).

Dan kasneje je bila divizija Centauro podrejena poveljstvu XVII. korpusa, ki je pravkar prispelo iz Italije. To poveljstvo, oblikovano 1. 3. 1940 (ACS 287, 68, 39), je šele 31. 3. 1941 prejelo telefonski ukaz za izvedbo takojšnjega premika iz Italije v Albanijo (AUSSME, N1-11, 245, 1, 31. 3. 1941). 2. 4. 1941 so bili poveljnik korpusa general Giuseppe Pafundi in del poveljstva z letalom prepeljani iz Foggie v Tirano. Istočasno je poveljnik italijanskih sil v Albaniji Pafundija obvestil, da je odgovoren za obrambo Skadra in operativne smeri proti Kosovu (AUSSME, N1-11, 245, 1, 2. 4. 1941).

5. 4. 1941 je Skader obiskal general Cavallero, ki si je v spremstvu generala Pizolata ogledal položaje. Istega dne je bilo izdano povelje za odločno obrambo Skadra.

Slika 5: General Ugo Cavallero v Skadru, 5. 4. 1941 (Zasebna zbirka Matjaž Bizjak).

6. 4. 1941 ob 11. uri je po italijanskih poročilih prišlo do prvega letalskega napada na letališče Skader, ki pa je bilo že evakuirano (Ferrara, 2020, 60). Po italijanskih podatkih naj bi napad izvedla letala »angleške proizvodnje« (AUSSME, N1-11, 263/2, 1, 6. 4. 1941). Verjetno so to lokacijo in edini most čez Bojano napadla letala 81. samostojne letalske bombniške skupine (Grujić, 2016, 192) iz Mostarja, ki je v svoji sestavi imela 14 bombnikov italijanske izdelave Savoia-Marchetti SM.79. Ta napad je bil omenjen v uradnem komunikeju italijanskega vrhovnega poveljstva (Ufficio Storico, 1973, 181). Po drugih navedbah naj bi Skader tega dne bombardirali tudi bombniki Savoia-Marchetti SM.79 iz 66. letalske skupine 7. letalskega polka (Schores & Cull, 1987, 206) iz okolice Čačka. Ta polk je namreč v primeru vojne imel nalogo napadati italijanske cilje v srednji in severni Albaniji (Grujić, 1997, 115). Napad bombnikov 66. letalske skupine po svojem spominu omenja udeleženec napada, letalski mehanik Ernest Lupinec, vendar ga datira na 7. 4. 1941. Že dan pred tem je skupina dobila nalogo »bombardirati vse komunikacijske objekte na meji med Jugoslavijo in Albanijo« (Žerovc, 1991, 105–108).

Kakšen kaos je vladal v italijanskih vrstah kaže dejstvo, da je prvi dan vojne z Jugoslavijo dopoldan v Skader prišel načelnik štaba XVII. korpusa in ponovno izdal usmeritve, da je mesto treba evakuirati in obrambo koncentrirati na rekah. Istega dne ob 14.40 je na poveljstvo divizije Centauro prišel poveljnik XVII. korpusa. Menil je, da ima na razpolago premalo sil in je odločno zagovarjal obrambo na rekah. Iz

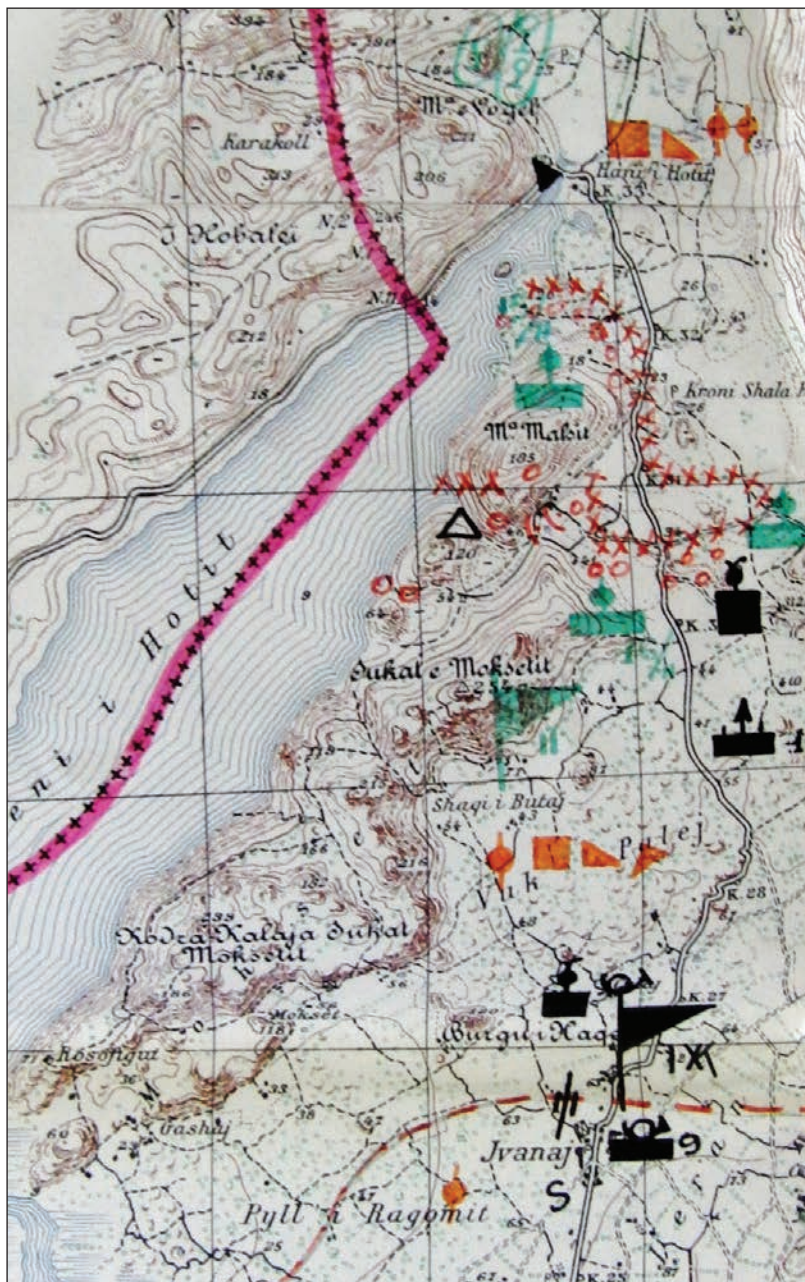
arhivskega materiala je razvidno, da je pri obrambi Skadra vztrajal Pizzolato, ki je izpostavljal predvsem moralo svoje divizije in civilnega prebivalstva. Pafundi je obljubil, da bo zadrške sporočil Cavalleru. Slednji je 8. 4. 1941 zopet osebno prišel v Skader in skupaj s Pizzolatom izvidoval območje med državno mejo in Skadrom in takoj preklical svoj zadnji ukaz o organizaciji obrambe na rekah. Izvedbo ukaza je onemogočalo tudi močno deževje, zaradi katerega sta obe reki poplavljal in obrambnih položajev ni bilo mogoče oblikovati (Montanari, 1999, 689).

Glede na italijansko dokumentacijo lahko začetek sovražnosti na fronti Zetske divizije datiramo na 7. 4. 1941, ko je bila ob 19. uri napadena mejna stražnica italijanske kraljeve finančne straže (AUSSME, N1-11, 245, 1, 8. 4. 1941). Po nemških virih se je dejanski napad Zetske divizije začel naslednji dan zjutraj, v drugi liniji naj bi se nahajala Hercegovska divizija, ki je bila na pohodu proti Podgorici (Generalstabe des Heeres, 1942, 283). Cilja obeh divizij naj bi bila Drač in Tirana (Generalstabe des Heeres, 1943, 387).

Na meji ni prišlo do bojev, saj je bila sprednja obramba pomaknjena v notranjost albanskega ozemlja. Italijanski vojaki so na meji pri Hani i Hotit minirali lesen most dolžine 400 m (Ufficio assistenza, 1940, 158) in v bližini položili dve protipehotni minski polji. 6. 4. 1941 ob 15. uri, je most napadlo 12 letal, verjetno italijanskih. V napadu so letalske bombe sprožile postavljena eksplozivna polnjenja (AUSSME, N1-11, 263, 1, 48). Ker je pionirski vod iz Trebinja zamujal s prihodom, Zetska divizija ni mogla odstraniti ostalega eksploziva, niti očistiti minskih polj, obnova mostu pa je bila zelo počasna (Terzić, 1982, 433). Po Vukanoviću (1965, 20) naj bi mine ranele več vojakov. Zaradi porušenega mostu na edini cestni povezavi so glavne jugoslovanske artilerijske enote ostale blokirane in niso mogle podpirati napredovanja pehote. To naj bi bil eden od glavnih razlogov za počasno napredovanje Zetske divizije (AJ 372, 17, 177).

Veliko težavo je za divizijo Centauro predstavljala obramba obal Skadrskega jezera, prvi ukazi za njihovo obrambo so bili izdani 7. 4. 1941. Jugoslovanske sile so desant čez jezero poskušale že dan kasneje ob 8.00 zjutraj, vendar je bil vod 45 jugoslovanskih vojakov med izkrcanjem zajet (Ufficio Storico, 1978, 79). Jugoslovanski stotnik Miloš Milanović, po narodnosti Hrvat, naj bi se skupaj z vojniki predal brez boja (Varjačić, 2002, 28). Stotnik je med zaslišanjem povedal, da se načrtuje več izkrcanj, kar je bilo res, saj so jugoslovanski poveljniki želeli izkrcati celo četo (Terzić, 1982, 326). Istega dne pozno popoldne so jugoslovanske sile poskušale izkrcati dve skupini vojakov zahodno od M. Malsit, ki je predstavljal temelj italijanske sprednje obrambe. Jugoslovanski vojaki so to lokacijo imenovali »Viktor Emanuilo«, ker je bilo ime italijanskega kralja sestavljeno iz pobarvanega kamena na pobočju hriba in lepo vidno z jugoslovanskih položajev (Vukanović, 1965, 20).

Lokacijo je branil bataljon GAF s štirimi četami, ki so bile dobro oborožene z avtomatskim orožjem. Temu bataljonu je 8. 4. 1941 uspelo zadržati jugoslovanske napade. Obema jugoslovanskima oddelkoma (40 ljudi) se je navkljub italijanskemu protinapadu uspelo izkrcati in do 23. ure vpasti v bok italijanskim silam na M. Malsitu, ki so posledično obrambo reorganizirale, naslednji dan pa izvedle protinapad, v

Slika 6: Razpored italijanskih enot na prvi obrambni liniji (M. Malsit), 6. 4. 1941 (AUSSME).

Slika 7: Propagandna razglednica posvečena podporočniku Sabatinu Minnucciju, ki je 10. 4. 1941 padel pri zaščiti umika na glavno obrambno linijo. Odlikovan je bil z zlato medaljo za vojaške zasluge (Zasebna zbirka Matjaž Bizjak).

katerem naj bi ujele 80 jugoslovanskih vojakov in oficirja. Po pričevanju Vukanovića (1965, 21) so bili boji za to območje zelo hudi, jugoslovanski vojaki so se že panično umikali, vrh pa so ubranili zaradi poveljnika čete, rezervnega stotnika, po rodu iz Slovenije, ki je z osebnim zgledom in avtoriteto motiviral vojake za obrambo. Stotnik je bil v nadaljevanju bojov hudo ranjen, njegovi vojaki naj bi ga na hrbtih odnesli v zaledje. Bataljon GAF, ki je lokacijo branil, je bil razbit, padel je tudi poveljnik major Biancoli in trije oficirji. Bersaljerji so novo obrambo oblikovali južneje na liniji Mokseti – Goraj. M. Malsit naj bi bil zavzet 9. 4. 1941 ob približno 16. uri (Varjačić, 2002, 30).

9. 4. 1941 so jugoslovanske sile prodrle naprej in padla je italijanska obramba pri Moksetu in Goraju. Po italijanskih poročilih naj bi se naslednjega dne jugoslovanske sile nahajale že pred Ivanajem in Zagorajem, napadala naj bi 87. in 61. pehotni polk Zetske divizije. Zagotovo so te podatke Italijani dobili od podporočnika »Pietra Sollettija« (zapis imena v italijanskih dokumentih) iz Dubrovnika, ki je 10. 4. 1941 ob štirih zjutraj dezertiral (AUSSME, N1-11, 245, 1, 240).

Zaradi razmer na bojišču so se italijanske sile odločile za umik na glavno obrambno črto, ki je bila postavljena na rečici Proni Banush, približno 23 km v notranjosti

Slika 8: Italijanski oficir si ogleduje ostanke sestreljenega jugoslovanskega bombnika. Okolica Bara, maj 1941 (Zasebna zbirka Matjaž Bizjak).

Albanije. Na tej črti so se izvajala utrjevalna dela, v obrambna dela je bilo vpeto 980 delavcev in inženirske enote divizije Messina. Dovoz materiala je potekal s pomočjo vozov, ki so jih vozili Albanci.

Zaščitni tankovski bataljon je zadnji izvedel izmik do lokacije Koplik, kjer se je pripravil za obrambo in morebitne protinapade. Boji ob državni meji so bili hudi, saj so ob prehodu na glavno obrambno črto italijanska poročila poudarjala, da so nekatere enote GAF in bersaljerjev izgubile »ofenzivno moč«, kar pomeni, da so prenehale obstajati kot samostojne enote.

Odločitev o izmiku na glavno obrambno linijo je bila pravilna, saj je ravninsko območje med obema rekama Proni Banush in Proni That omogočalo uporabo tankov. Tudi postavitve tankovskega bataljona v zaščitnico je bila taktično pravilna, saj je omogočila hiter umik italijanskih sil na glavno obrambno črto. Tanki so skladno s taktičnimi principi (Borić, 1953) jugoslovanskim enotam onemogočali hitrejšo sledenje umika, s protinapadi so jim povzročili izgube in končno so se tudi hitro ločili od nasprotnika.

Že 11. 4. 1941 je poveljstvo divizije Centauro zahtevalo bombardiranje ceste med Hani i Hotit in Ivanajem, prav tako je predlagalo, da bi nad jugoslovanske enote odvrgli propagandne letake, v katerih bi informirali o stanju na drugih frontah (AUSSME, N1-11, 245, 1, 11. 4. 1941). Jugoslovanski vojaki so bili dejansko popolnoma dezinformirani. Vlado Šegrt (1964, 6) navaja, da so bile med vojno v 150. pehotnem polku v bližini Budve brane dnevne informacije, kako je poveljnik 61. pehotnega polka Zetske divizije polkovnik Bajo Stanišić s svojo enoto prodrl v Albanijo in kako je Skader že zavzet.⁴ Pritisk na italijanske poveljnike je bil zelo

⁴ To zmedo je doživel in v romanu *Velika zmeda* opisal srbski pisatelj in rezervni major Stevan Jakovljević (1980).

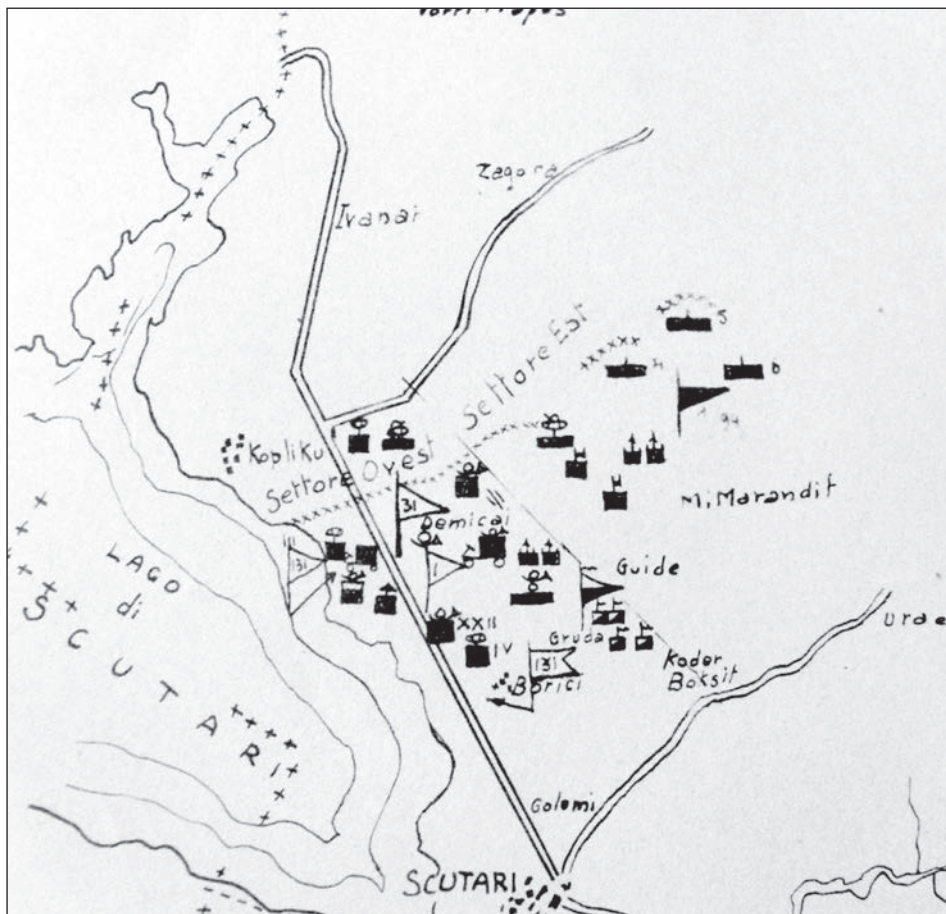
velik. Njihovi obveščevalci so 10. 4. 1941 prestregli ukaz jugoslovanskega vrhovnega poveljstva 81. samostojni letalski bombniški skupini, da podpre nastopanje jugoslovanske divizije v severni Albaniji (AUSSME, N1-11, 245, 1, 245). Že 13. 4. 1941 je sledil hud napad na vojaško letališče v Mostarju (Mikić, 1998, 18).

Divizija Messina je 10. 4. 1941 končala obrambno razporejanje, zasedla je tudi Tarabosh in s tem sprostila enote divizije Centauro, ki so bile takoj napotene na fronto proti Zetski diviziji (AUSSME, N1-11, 245, 1, 246). Jugoslovanski poveljniki so te okrepitve na italijanski strani zaznali šele nekaj dni kasneje (Popović, 1955, 103). Tega dne so bili boji zelo hudi, po italijanskih poročilih so jugoslovanske sile napadale na obeh straneh ceste proti Skadru. Predvsem 2. in 3. bataljon 61. pehotnega polka Zetske divizije sta imela hude izgube, saj je italijanski I. tankovski bataljon izvedel protinapad proti Zagoraju in Ivanaju. Tega dne so italijanski vojaki zajeli poveljnika 3. bataljona 61. polka majorja Mirka Sinčodića, ki je v italijanskih dokumentih naveden kot Mirko Sincodich (AUSSME, N1-11, 245, 1, 255). Tudi general Popović (1955, 97) je zapisal, da so jugoslovanske sile samo na dan 9. 4. 1941 imele več kot 100 izgub, naslednji dan naj bi bile izgube ravno tako velike, padel je tudi poveljnik bataljona. Desetega in enajstega aprila 1941 naj bi I. tankovski bataljon divizije Centauro v bojih izgubil šest tankov L in dva tanka M, vendar te informacije ni mogoče potrditi.

10. 4. 1941 ob 8.15 zjutraj je bil izdan ukaz za obrambo na novi liniji (AUSSME, N1-11, 263/2, 1, 107). Obramba je morala zavrniti vse napade sovražnika in vztrajati »do konca«. Naslednji dan je poveljnik divizije Centauro dobil navodilo, da oceni možnost izmika proti naselju Lezhë. Obramba divizije Centauro je bila razdeljena na sektor vzhod in zahod. Pomembnejši je bil zahodni sektor, ki je potekal na liniji Skadrsko jezero – Lobc. Sektor je zapiral nižinsko območje ob jezeru in glavno komunikacijo proti Skadru. Tukaj je bil razvrščen glavni del enot. Sektor vzhod, ki je potekal med višinama Lobc in Kuq, je bil manj ogrožen in so ga branile predvsem pehotne enote. Poveljnik divizije je kot najbolj ogroženi lokaciji obrambe opredelil obe skrajni točki (AUSSME, N1-11, 263/2, 1, 111). Bojni razpored je bil ofenzivno naravnan, saj sta bili oblikovani dve skupini rezerve, obe v zaledju zahodnega sektorja. Šibkejša skupina takoj za obrambno linijo, močnejša pa se je nahajala skupaj s poveljstvom divizije pri rečici Proni Vraka. Tak razpored je omogočal izvedbo protinapada kot tudi hitro oblikovanje nove obrambe. Zadnja obrambna linija je bila postavljena pri naselju Golem in jo je oblikovala divizija Messina (AUSSME, N1-11, 245, 1, 277).

Poveljnik divizije Centauro je 11. 4. 1941 definiral naloge tankovskih enot. Predvideval je ofenzivne sunke proti Ivanaju, Zagoraju in Goraju. Tankovske enote so morale dominirati »nikogaršnjo zemljo med obema linijama«. Ukazana je bila uporaba tankov s plamenometi, predvsem s ciljem demoralizacije jugoslovanskih vojakov (AUSSME, N1-11, 263/2, 1, 112).

Popoldne 11. 4. 1941 je prišlo do hudih bojov med jugoslovansko pehoto in italijanskimi tanki. Italijanski tanki so na lokaciji Koplik napadli 61. pehotni polk. Po italijanskih podatkih naj bi padlo več deset jugoslovanskih vojakov, 20 so jih skupaj

Slika 9: Razpored divizije Centauro in pridodanih enot na glavni obrambni črti (Proni Banush), 11. 4. 1941 (AUSSME).

z njihovo oborožitvijo ujeli. Večinoma so vojaki prihajali iz Bosne in Hercegovine, v boju naj bi padli tudi poveljnik bataljona in dva poveljnika čete. Ujetniki niso poznali dogajanja na drugih frontah, vsi so kot cilj ofenzive omenjali zasedbo Skadra (Dulal, 1942, 182). Istega dne je tankovski bataljon napadel jugoslovanske sile severneje. Moč jugoslovanskih sil je bila okoli 1.000 vojakov, v napadu pa naj bi imele okoli 200 izgub (AUSSME, N1-11, 263/2, 1, 1142). Ujetih je bilo 17 jugoslovanskih vojakov, med njimi major »Antonio Siricek«, v italijanskih dokumentih označen kot Hrvat, medtem ko general Varjačić (2002, 32) navaja zajetje poveljnika 2. bataljona 61. polka majorja Giričeka. Pri njem so našli operativne dokumente, šifrant, jugoslovanske topografske karte (AUSSME, N1-11, 263/2, 1, 122) in pripravljalni ukaz poveljnika 61. polka, že

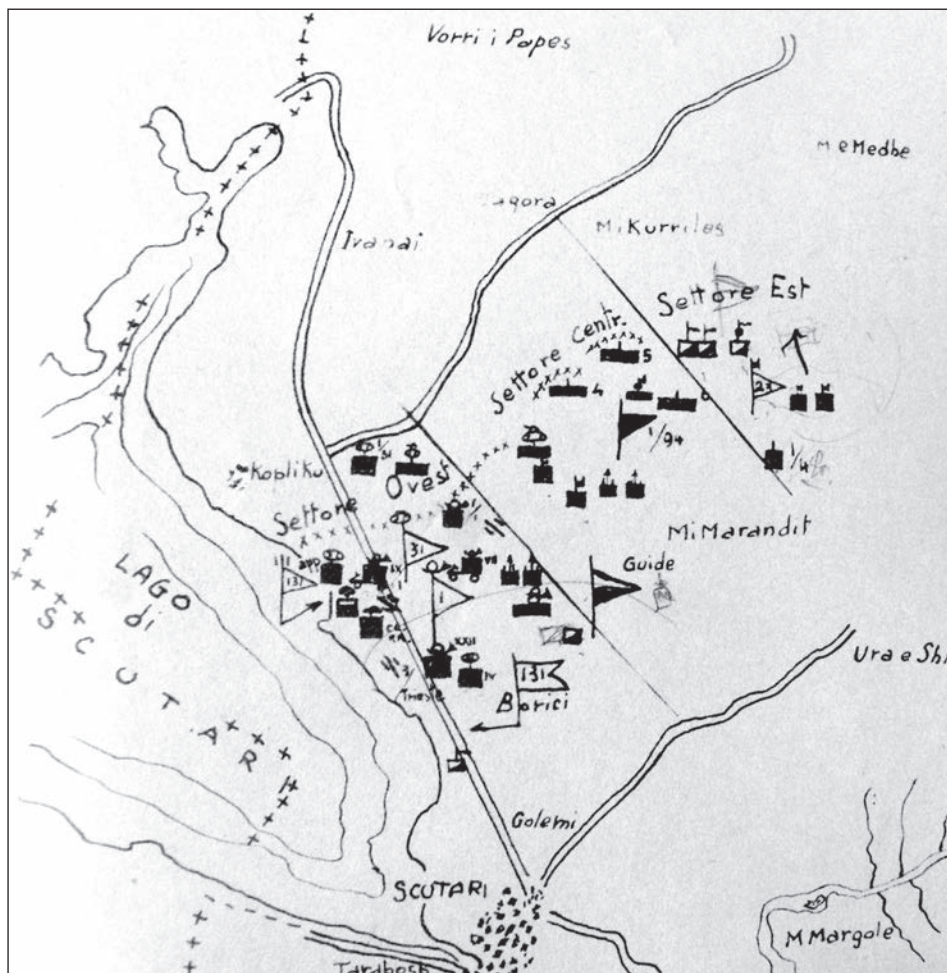
Slika 10: Ujetniško taborišče za vojake Zetske divizije. Miloti, april 1941 (Zasebna zbirka Matjaž Bizjak).

omenjenega polkovnika Stanišića,⁵ za delovanje na dan 11. 4. 1941. Prav tako je bil ujet jugoslovanski kurir z dokumenti. V obeh primerih so bili dokumenti takoj prevedeni in uporabljeni za načrtovanje delovanja italijanskih enot v naslednjih dneh. Poleg vsega je poveljnik XVII. korpusa na osnovi teh dokumentov za 13. 4. 1941 zahteval intenzivno letalsko podporo (AUSSME, N1-11, 245, 1, 325). Vsi jugoslovanski ujetniki so bili najprej s strani italijanskih obveščevalcev zaslišani v operativnih enotah, nato pa napoteni v ujetniško zbirališče v Milotih (AUSSME, N1-11, 245, 1, 335).

Italijanski tankovski bataljon je imel mrtvega oficirja, ustrelili naj bi ga jugoslovanski vojaki, ko so že dvignili roke (AUSSME, N1-11, 245, 1, 11. 4. 1941). Po italijanskih poročilih so jugoslovanske sile poškodovale dva tanka L, ki ju ni bilo mogoče izvleči, ker sta bila pod neprestanim ognjem. Pri poskusu popravila je padel oficir, trije tankisti pa so bili ranjeni. Tanke jim je uspelo izvleči šele v tretjem poskusu, ko so umik zaščitili s tanki M (AUSSME, N1-11, 245, 1, 12. 4. 1941).

Italijani so ocenjevali, da bo glavni jugoslovanski napad izveden na njihovem desnem krilu, kjer zaradi gorskega terena uporaba tankov ni bila mogoča. To bojazen je 12. 4. 1941 svojemu nadrejenemu izpostavil poveljnik divizije Centauro (AUSSME, N1-11, 245, 1, 12. 4. 1941). SIM je ocenil, da je jugoslovanska vojska na

5 Leta 1942 znan četniški poveljnik, ki se je skupaj z Italijani bojeval proti partizanom (AJ 103, 186, 730).

Slika 11: Razpored divizije Centauro in pridodanih enot na glavni obrambni črti (Proni Banush), 14. 4. 1941 (AUSSME).

skadrski fronti v krizi, čeprav tega na fronti še ni bilo čutiti (AUSSME, H 3, 66, 2, 11. 4. 1941), proti Skadru pa naj bi delovala celotna Zetska divizija s tremi polki (AUSSME, N1-11, 279 M1, 1, 12. 4. 1941, 3).

Ponoči na 12. 4. 1941 je prišlo do jugoslovanskega napada na skrajnem desnem italijanskem krilu, ki sta ga branila dva voda 94. pehotnega polka. Oba voda sta bila razbita (Ufficio Storico, 1978, 82), ostali so se umaknili na rezervne položaje, okoli 60 italijanskih vojakov se je razbežalo, hudo ranjenega stotnika pa so na lokaciji našli šele naslednji dan (AUSSME, N1-11, 245, 1, 331).

Zaradi uspešnega napada na tej smeri so italijanske sile podaljšale desno krilo in nanj napotile fašistične miličnike (AUSSME, N1-11, 263, 1, 124), šlo pa je za zelo težavno območje. Oficir je samo za izvidovanje potreboval 6 ur, ocenil je, da nočni premiki na tem terenu niso mogoči in da so nujno potrebni lokalni vodniki. Premik se je začel s konji, vendar so ti izgubljali cele podkve ali posamezne žeblje, zato so miličniki morali vso opremo nositi sami, vred s suho hrano za dva dni (AUSSME, N1-11, 245, 1, 309). Poveljnik divizije Centauro je obrambo reorganiziral na tri dele, in sicer zahodni, centralni in vzhodni del. Zahodni in centralni (prej vzhodni) sta obdržala isto območje odgovornosti, vzhodna skupina pa je branila podaljšani del obrambne linije med Kuq in Kunkullit (AUSSME, N1-11, 263, 1, 142).

Dan 13. 4. 1941 se je začel ob 5.50 zjutraj, z italijanskim tankovskim izpadom proti Ivanaju, vendar se jugoslovanske enote niso odzvale (AUSSME, N1-11, 245, 1, 339). Priprav za napad ni odkrilo niti letalsko izvidovanje, ki je bilo izvedeno trikrat. Italijanska stran se je pripravljala na odločilen jugoslovanski napad, ki bi imel za cilj zasedbo Skadra. 13. 4. 1941 ob 11. uri je poveljnik XVII. korpusa izdal ukaz, ki je določal ravnanje, če bi obramba popustila. V tem primeru bi se artilerija in tanki premaknili na vnaprej določene položaje v Skadru, kar pomeni, da bi bilo mesto branjeno tudi v primeru umika divizije Centauro. Vse ostale enote divizije Centauro bi se umaknile v Lezhë (AUSSME, N1-11, 245, 1, 344).

Po italijanskih podatkih je 13. 4. 1941 zgodaj popoldne Zetska divizija napadla na dveh smereh. Na glavni komunikaciji proti Skadru sta napadala 61. polk iz Zetske divizije in 32. polk iz Hercegovske divizije, na desnem italijanskem boku pa naj bi z območja Zagoraja napadala 38. in 87. polk (oba Zetska divizija). Divizija Centauro je na svojem desnem krilu takoj izvedla uspešen protinapad, ki je bil verjetno pripravljen skladno z obveščevalnimi podatki. Na levem krilu pa je tankovski bataljon udaril jugoslovansko napadalno kolono v čelo in v bok ter jo zaustavil, nato pa s pomočjo artilerije tudi odbil na izhodiščne položaje; pri tem je 32. polk imel hude izgube (Terzić, 1982, 416). Ob 17.00 so jugoslovanske enote ponovile napad, vendar je takoj sledil italijanski protinapad in pod pritiskom naj bi po italijanskih podatkih razpadla cela jugoslovanska četa, po Popoviću (1955, 104) pa naj bi bila zajeta »pol-četa«. Spopadi so prenehali okoli 20. ure. Glede na italijanske dokumente naj bi jugoslovanske sile samo na svoji desni strani imele preko 1.000 mrtvih, kar je bilo očitno pretiravanje, so pa bile izgube zagotovo velike. Ujetih naj bi bilo 505 jugoslovanskih vojakov, od tega 16 nižjih in en višji oficir. Zaplenjeno je bilo veliko orožja, med drugim tudi trije topovi (AUSSME, N1-11, 245, 1, 349). 32. polk je tega dne doživel hud poraz, predvsem ker je ostal brez artilerijske podpore na relativno odprtem terenu. Protitankovska četa je zaostajala, gorski topovi pa so delovali celo z razdalje 6,5 km (Varjačić, 2002, 38), kar je bilo nesprejemljivo, saj gre v obeh primerih za podporna orožja, ki morajo biti blizu pehote ali pa celo del njene bojne razporeditve.

Naslednji dan je bil zaradi teh uspešnih bojov 31. tankovski polk posebej pohvaljen v uradnem komuniqueju italijanskega vrhovnega poveljstva (Ufficio Storico, 1972, 186). Poveljnik Zetske divizije pa je zaukazal umik na rečico Proni That (Terzić,

Slika 12: Razpored jugoslovanskih sil – italijanska obveščevalna informacija, 14. 4. 1941. (AUSSME).

1982, 416; Varjačić, 2002, 37) in konsolidacijo, kar tudi kaže na velike izgube. Proni That je v tistem obdobju imela suho strugo kanjonskega značaja (Popović, 1955, 99), na severnem rečnem bregu se je Zetska divizija vkopala.

14. 4. 1941 je bil vzpostavljen prvi stik z nemškimi enotami v bližini mesta Kukës. Nemško vojaško letalo je ob 13.35 na italijanske položaje odvrlo sporočilo, da nemške enote napredujejo od Prizrena proti Kukësu, fizični kontakt je bil končno vzpostavljen istega dne ob 19.10 (AUSSME, N1-11, 245, 1, 14. 4. 1941).

14. 4. 1941 ob 3.15 so jugoslovanske sile poskušale z napadom ob Skadrskem jezeru, vendar je bil napad odbit. Ob 7.00 zjutraj naj bi italijanske položaje na levem boku napadla dva jugoslovanska bataljona ob podpori minometov in artilerije. Boj je trajal celo dopoldne, stopnjeval pa se je po 13.00 in italijanske sile so večkrat zaprosile za letalsko podporo. Italijanske enote so ujele 27 jugoslovanskih vojakov, k Italijanom pa je prešlo 5 dezertarjev. Istega dne ob 6.00 zjutraj je jugoslovanski bataljon napadel skrajno desno italijansko krilo, skušal zasesti Kunkullit in s tem obiti italijansko obrambo. Italijanski branilci so napredovanje zaustavili z mitraljezi, fašistična milica se je dobro borila in imela precejšnje izgube (AUSSME, N1-11, 263, 1, 143).

Iz zaslišanj ujetnikov so Italijani dobili informacije, da so proti njim v prvi liniji kar trije jugoslovanski pehotni polki (32., 38. in 87.), v drugi liniji naj bi se nahajal 61. polk. Na lokaciji Koplik naj bi bila razporejena baterija gorskih topov. Poveljniško mesto poveljnika Zetske divizije naj bi se nahajalo v bližini cerkve v Ivanaju (AUSSME, N1-11, 245, 1, 361), posledično je 15. 4. 1941 italijansko vojaško letalo to lokacijo tudi napadlo (Ferrara, 2020, 71).

Hudi boji 14. 4. 1941 na fronti proti Skadru kažejo, da je imel italijanski ukrep obveščevalnega zavajanja v primeru Zetske divizije malo uspeha. Načelnik SIM general Cesare Amé je v svojih spominih zapisal, da je SIM dne 13. 4. 1941 jugoslovanskemu divizijskemu štabu na Cetinje posredoval šifrirano sporočilo, da je treba zaustaviti nastopanje proti Skadru in se umakniti proti Podgorici. Pod sporočilo so podpisali generala Simovića. Italijani so 14. 4. 1941 prestregli radijsko sporočilo s strani Zetske divizije, posredovano nadrejenemu poveljstvu v Sarajevu, v katerem je bila zahteva za potrditev ukaza za umik. Dan kasneje je bilo zopet prešreženo radijsko sporočilo iz Sarajeva, ki je zanikalo obstoj takega ukaza (Conti, 2009, 193; Amé, 2011, 87–89). To radijsko zavajanje je v operativnih enotah povzročalo zmedo in nezaupanje v nadrejena poveljstva (Kovač, 2017, 163), vendar zaradi te dezinformacije Zetska divizija ni prešla v obrambo in začela z umikom, kot trdijo nekateri avtorji (Trifoni, 2009, 348). SIM je ocenjeval, da je vsaj za 20 ur zmedel delovanje dveh jugoslovanskih divizij (AUSSME, N1-11, 279, 15. 4. 1941). Po poročniku Kraigherju je sporočilo za kratek čas zmedlo poveljevanje Zetske divizije, potem pa otežilo uporabo radijskih naprav, saj je bilo treba vsako sporočilo preveriti (Kraigher, 1993).

SIM je že od septembra 1939 intenzivno spremljal jugoslovansko vojaško radijsko mrežo in jo analiziral. Po obveščevalnih podatkih je radijska postaja Zetske divizije postala operativna v oktobru 1939 in je imela povezavo z armadnim poveljstvom v Sarajevu in z generalštabom v Beogradu. Radijski promet glede na iste podatke ni bil intenziven in je potekal na odprti in nezaščiten način (AUSSME,

Slika 13: Prihod jugoslovanske delegacije na pogovore o premirju, 15. 4. 1941 (Zasebna zbirka Matjaž Bizjak).

H3, 59, 7, 20. 1. 1940). SIM je vse do vojne ta radijski promet intenzivno spremljal in 15. 2. 1941 izdal priročnik radijskih povezav vseh treh zvrsti jugoslovanskih oboroženih sil s klicnimi znaki. Poveljstvo Zetske divizije je takrat imelo radijsko povezavo s podrejenimi enotami v Podgorici, s poveljstvom armade v Sarajevu in z Banja Luko, kjer je bila verjetno rezervna armadna radijska postaja (AUSSME, N1-11, 279 M1, 1, 1. 4. 1941, 3). Jugoslovanske enote so ob začetku vojne po italijanskih podatkih zamenjale tajne nazive enot, vendar so jih obveščevalci zelo hitro razvozljali in radijski promet uspešno spremljali (AUSSME, N1-11, 279 M2, 15. 4. 1941, 1). Zelo verjetno je radijski promet deloval v vezani⁶ mreži, čeprav so vojaške norme izpostavljale uporabo proste⁷ radijske mreže (Kereković, 1938, 100), posledično je SIM s prisluškovanjem in radiogoniometričnimi metodami zelo enostavno ugotovil jugoslovansko organizacijo poveljevanja. Jugoslovanska vojaška pravila so sicer zahtevala striktno disciplino radijskega prometa (Špur, 1934, 114), vendar se to ni spoštovalo.

6 Radijska postaja komunicira samo z nadrejeno in podrejeno radijsko postajo.

7 Radijska postaja komunicira z vsemi postajami v krogu delovanja.

Slika 14: Pogovori jugoslovanske delegacije s poveljnikom divizije Centauro. V sredini general Petrović, desno general Zelenika in skrajno levo podpolkovnik Peterlin (Zasebna zbirka Matjaž Bizjak).

15. 4. 1941 je bil odločilni dan na fronti proti Skadru. Tega dne, ob 9.10 zjutraj, je divizija Centauro prejela informacijo, da je Jugoslavija zaprosila za premirje. Poveljnik Zetske divizije je zjutraj izdal ukaz, da se na italijanske sile ne strelja, razen v primeru napada (Popović, 1955, 106). Ob 14.00 je k poveljniku divizije Centauro prispel jugoslovanski general, ki ga italijanski viri navajajo kot poveljnika Zetske divizije generala »Petrovića«,⁸ in zaprosil za premirje. Po pričevanju italijanskih tankistov naj bi jugoslovanska delegacija fronto prešla na lokaciji Koplík, zapomnili so si predvsem člana delegacije, ki je bil »gigant« (Panetta, 2002, 252). Delegacijo so sestavljali poveljnik Hercegovske divizije, divizijski general Vojislav Petrović, načelnik štaba 3. armade, brigadni general Milan Zelenika in načelnik štaba Zetske divizije, generalštabni podpolkovnik Ernest Peterlin. Delegacija je bila odpeljana proti Skadru, vendar je poveljujoči italijanski general ni sprejel, zahteval je samo takojšnji umik jugoslovanskih sil na državno mejo, ki je moral biti izveden do 18. ure, po tej uri bi sledil napad.

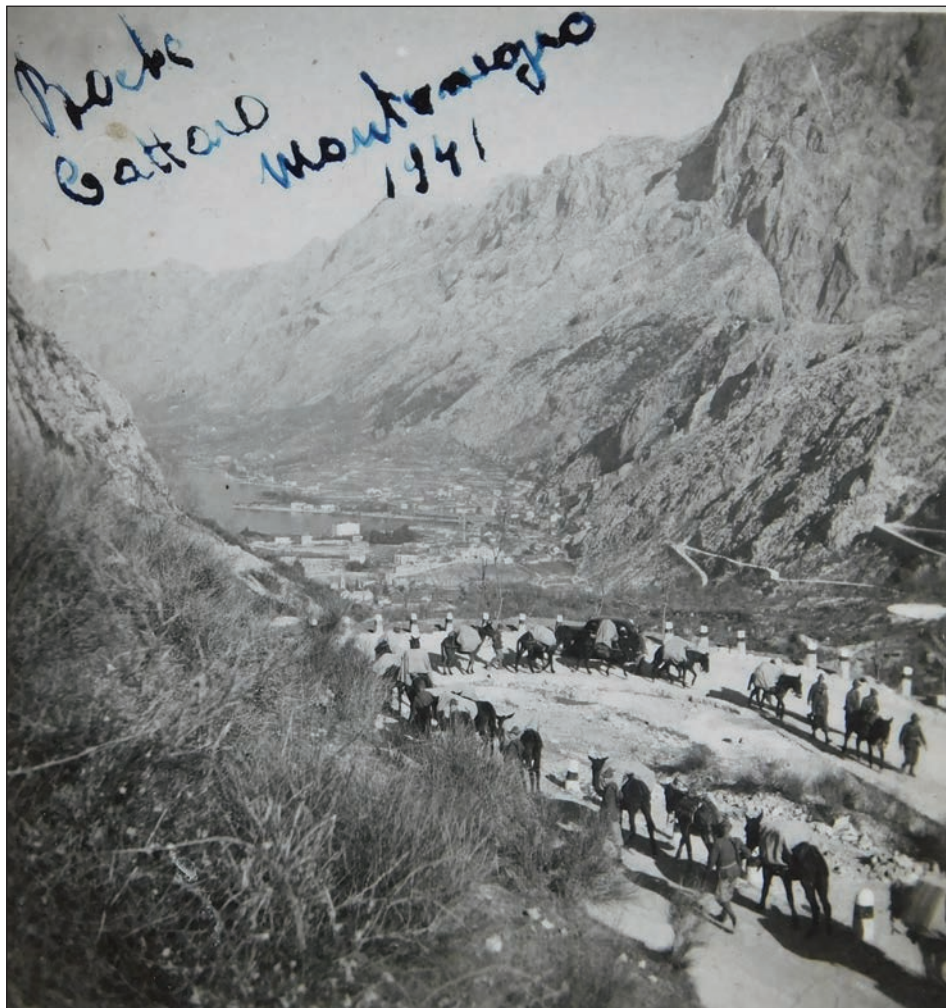
8 V italijanskih dokumentih se kot poveljnika Zetske divizije navajata bodisi general Petrović (poveljnik Hercegovske divizije) ali general Popović (poveljnik pehote Zetske divizije). Dejanski poveljnik general Milenko J. Varjačić ni nikjer omenjen, kar pomeni, da z italijansko vojsko sploh ni prišel v stik.

Slika 15: Pogovori jugoslovanske delegacije s poveljnikom divizije Centauro (Zasebna zbirka Matjaž Bizjak).

Italijani so računali tudi na prevzem politične oblasti v Črni gori in 15. 4. 1941 so bili k poveljstvu XVII. korpusa napoteni trije člani t. i. Komiteja za osvoboditev Črne gore, ki naj bi ob zasedbi Cetinja takoj oblikovali provizorično oblast pod okriljem Italije (AUSSME, N1-11, 245, 1, 409). To so bili bivši oficir črnogorske vojske Luka Rašković, Luigi Baldini in Abdulah Turković. Skupino je spremljal italijanski obveščevalni oficir major Angeloni. Ta komite je že 13. 4. 1941 poslal zahvalni telegram Mussoliniju za osvoboditev Črne gore (Ministero della Guerra, 1941a, 33).

15. 4. 1941 dopoldan je poveljnik XVII. korpusa izdal ukaz za odločilen napad na jugoslovansko obrambo, hitro nadaljevanje prodora ter zavzetje Kotorja in Dubrovnika. Oblikovani sta bili dve napadalni koloni, levo je predstavljala divizija Messina, desno pa diviziji Centauro in Marche. Obe koloni bi se morali srečati v Dubrovniku (AUSSME, N1-11, 245, 1, 405). 15. 4. 1941 ob 17. uri je svoj ukaz izdal poveljnik divizije Centauro, ki je nameraval kar s tremi tankovskimi bataljoni zlomiti jugoslovansko obrambo na Proni That in do večera doseči državno mejo (AUSSME, N1-11, 263, 1, 149). Ob 18.35 je poveljnik

Slika 16: Italijanska enota na poti proti Boki Kotorski, ki je vidna v ozadju, april 1941 (Zasebna zbirka Matjaž Bizjak).

bersaljskega polka polkovnik Guidotti že poročal, da je bil napad zaradi zapornega ognja jugoslovanske artilerije zaustavljen, prosil je tudi za lastno artilerijsko podporo (AUSSME, N1-11, 263, 1, 151). Po pričevanju poveljnika 1. mitralješke čete 61. pehotnega polka, stotnika Miloša Milanovića, naj bi na glavni smeri ob komunikaciji napadalo okoli 22 tankov, kar potrjuje Panetta (2002, 257), od tega od 7 do 8 tankov M. Jugoslovanski branilci so jih zagledali nekje na razdalji 700 m, vozili so s hitrostjo 15–20 km/h in napredovali

Slika 17: Postroj vojakov divizije Marche pred poveljnikom divizije generalom Riccardom Pentimallijem, Dubrovnik, 9. 5. 1941 (Zasebna zbirka Matjaž Bizjak).

frontalno v medsebojni razdalji 20 m (Varjačić, 2002, 43). Na bojišču je prevladovala zmeda, vojaki so vedeli za pogovore o premirju, bili pa so brez navodil. V nekaterih italijanskih tankih naj bi posadke celo mahale jugoslovanskim vojakom. Po italijanskih podatkih so tanki proti jugoslovanski obrambi napredovali brez artilerijske podpore. Tankisti naj bi skozi daljnoglede celo opazili, da se jugoslovanske sile pripravljajo za obrambo, vendar naj bi imeli ukaz, da ne streljajo prvi. General Pizzolato naj bi ocenil, da bo jugoslovanska obramba razpadla sama po sebi in ni želel masakra (Panetta, 2002, 254–255). General Popović (1955, 107) nasprotno omenja intenzivno italijansko artilerijsko ognjeno pripravo napada, ki naj bi zajela položaje celotne divizije, kar pa najverjetneje ne drži. Prva je začela streljati jugoslovanska baterija gorskih topov, ko so bili tanki oddaljeni 500 m. Poveljnik divizije Marche in istočasno poveljnik desne napadalne kolone general Riccardo Pentimalli je ob 22.00 že poročal, da sta dva tankovska bataljona dosegla jugoslovansko obrambno linijo na Proni That, vendar je bil napad zaustavljen zaradi močnega jugoslovanskega ognja. Zadetih naj bi bilo štiri ali pet tankov, napadalci naj bi imeli enega mrtvega in nekaj ranjenih (AUSSME, N1-11, 245, 1, 417). Po italijanskih poročilih naj bi spopad skušal preprečiti jugoslovanski general, ki naj bi mahal z belo zastavo. Domnevali so, da je šlo za generala Petrovića, ki bi se moral zaradi dogovarjanja o premirju do 19.00 javiti na italijanski strani (AUSSME, N1-11, 245, 1, 424). V spopadu je bil dejansko ranjen general Zelenika, saj se je delegacija za premirje naključno znašla prav na bojišču.

Slika 18: Propagandna razglednica posvečena tankistu 31. oklepne polka Carlu Chiamentiju, ki je 15. 4. 1941 padel v zadnjem boju na Proni That. Odlikovan je bil z zlato medaljo za vojaške zasluge (Zasebna zbirka Matjaž Bizjak).

Glede na poročilo poveljnika 31. tankovskega polka, posredovanega ob 22.00, je največje izgube v tankih imel IV. tankovski bataljon, ki je nastopal vzhodno od glavne komunikacije proti Ivanaju. Do te ure se ni vrnilo približno 10 tankov, 3 ali 4 tanki pa naj bi goreli. Ostali tankovski bataljoni niso imeli izgub. Dan kasneje je general Pizzolato poročal poveljstvu XVII. korpusa, da so zaradi posledic boja neuporabni 2 tanka M in 12 tankov L, mrtvih naj bi bilo približno 20 tankistov (AUSSME, N1-11, 263, 1, 156). Te številke so obveljale kot uradna ocena izgub, ki je bila podana dan kasneje (AUSSME, N1-11, 245, 1, 430). Po nekaterih drugih italijanskih zapisih naj bi bili uničeni 3 tanki M, en tank M naj bi bil zelo poškodovan, 11 tankov L naj bi zgorelo, 5 naj bi jih bilo neuporabnih. Padli naj bi 3 oficirji in 17 tankistov (Panetta, 2002, 266; Cappellano & Pignato, 2002b, 98). Po nekaterih zapisih in pričevanjih Kraigherja naj bi bilo uničenih 17 italijanskih tankov (Popović, 1955, 107; Vukanović, 1965, 26; Kraigher, 1993), že omenjeni stotnik Milanović pa je navajal 12 zažganih in dva zapuščena tanka (Varjačić, 2002, 46).

16. 4. 1941 jutranja italijanska vojaška poročila kažejo, da je prehod jugoslovanske obrambe potekal brez težav. Ob 6.00 so italijanske enote že prešle

Slika 19: Predaja jugoslovanskega vojaka Zetske divizije, okolica Skadra, april 1941 (Zasebna zbirka Matjaž Bizjak).

jugoslovansko obrambo na Proni That (AUSSME, N1-11, 263/2, 1, 16. 4. 1941), ob 9.00 pa tudi državno mejo z Jugoslavijo (AUSSME, N1-11, 245, 1, 439). Po italijanskih podatkih je prav na meji prišlo do edinega streljanja v tem dnevu, to potrjuje tudi Vukanović (1965, 27).

V aprilski vojni je XVII. korpus na vseh treh frontah (Skader, Kukës in Tarabosh) imel 79 padlih (od tega 9 oficirjev), 274 ranjenih in 425 pogrešanih vojakov. Od tega je daleč največ izgub padlo na divizijo Centauro, saj je glede na arhivsko gradivo padlo 8 oficirjev in 53 podoficirjev in vojakov, ranjenih je bilo 17 oficirjev in 191 vojakov, 30 vojakov pa je bilo pogrešanih (AUSSME, N1-11, 245, 1, 488). K temu je treba dodati še 3 ranjene in 63 pogrešanih pripadnikov bataljona 94. pehotnega polka, ki je bil dodan diviziji Centauro in se

je boril na skrajnem desnem krilu obrambne linije skupaj s pripadniki fašistične milice. Izgube enot GAF in fašistične milice niso znane. Če upoštevamo ocene generala Massima Coltrinalija (2001, 22; Giusti & Rossi, 2011, 37), po katerih je celotna italijanska vojska med 6. 4. 1941 in 18. 4. 1941 imela 3.334 izgub (padli, ranjeni, pogrešani), je kar 23,3 % teh izgub šlo na XVII. korpus in skoraj 11 % na divizijo Centauro s pridodanimi enotami. Antonio Rosati (2005, 15) omenja nižje izgube divizije Centauro, in sicer 25 padlih (5 oficirjev) in 44 ranjenih (25 oficirjev).

Natančne jugoslovanske izgube niso znane, saj se podatki zelo verjetno niso sistematično zbirali, pa še tisti ki so se, so bili ob zlomu vojske izgubljeni. Jugoslovanske izgube so bile velike in večje od italijanskih, pričevanja italijanskih tankistov pogostokrat omenjajo strelske jarke polne mrtvih jugoslovanskih vojakov. Velike izgube v svojem zapisu omenja tudi general Varjačić (2002, 33). Italijanski vojaki, ki so naknadno zbirali vojaški material, so na planjavi približno 2 km severno od Kopljaka naleteli na več kot 30 trupel jugoslovanskih vojakov, prav tako so na več nepokopanih jugoslovanskih vojakov naleteli pri Hani i Hotit (AUSSME, N1-11, 245, 2, 31). Težko je oceniti, koliko italijanskih vojakov so pripadniki Zetske divizije zajeli, glede na kratko italijansko poročilo naj bi Italijani 18. 4. 1941 v Nikšiću osvobodili 200 svojih vojakov (AUSSME, N1-11, 245, 1, 497). General Popović navaja (1955, 97), da je 9. 4. 1941 samo 87. polk zajel okoli 100 italijanskih vojakov, med drugim tudi majorja.

Do vključno 20. 4. 1941 je XVII. korpus ujel 458 jugoslovanskih oficirjev (10 generalov), 150 podoficirjev in 2.500 vojakov. 23. 4. 1941 je glavno poveljstvo italijanskih sil v Albaniji izdalo usmeritve za postopanje z jugoslovanskimi vojnimi ujetniki. Treba je bilo ločiti ujetnike madžarske, bolgarske in romunske narodnosti. Ujeti Hrvati in Slovenci naj bi po teh usmeritvah imeli privilegirano položaj in obljubljena jim je bila skorajšnja prostost (AUSSME, N1-11, 245, 1, 542).

SLOVENC V ZETSKI DIVIZIJI

Število Slovencev v Zetski diviziji v času aprilske vojne ni znano. Vojakov je bilo malo, pa še to so bili predvsem naborniki na služenju vojaškega roka, mobilizirancev zagotovo ni bilo. Bilo pa je nekaj aktivnih in rezervnih oficirjev. General Varjačić (2002, 40) v svojih zapisih omenja poročnika Hribarja, ki naj bi preko telefona širil negativne novice o boju svojega polka in bil zaradi tega celo fizično kaznovan. Poveljnik divizijske čete zvez je bil poročnik Metod Kraigher,⁹ načelnik štaba divizije pa generalštabni podpolkovnik Ernest Peterlin. Pred vojno sta se po pričevanju Kraigherja precej družila, ker naj bi

9 V svojih spominih ga pod psevdonimom »Mito« omenja Ljubo Sirc (1992, 74–76), saj naj bi v Ljubljani na prelomu 1941/1942 kot usposobljen oficir poskušal vzpostaviti radijsko zvezo z Dražo Mihailovićem. Po lastnem pričevanju naj bi sodeloval tudi pri vzpostavitvi Radia Kričač (Kraigher, 1993).

bila edina Slovenca v divizijskem štabu (Kraigher, 1993). Po vojni so Peterlina obtoževali, da je že v času aprilske vojne delal za SIM in italijanskim obveščevalcem preko divizijske radio postaje posredoval informacije. Iz operativnega dnevnika SIM ni razvidno, da bi kdorkoli iz Zetske divizije predajal informacije, večino informacij so dobili od ujetnikov, prebežnikov in iz zaplenjenih dokumentov. Da bi Peterlin, ki je bil za načelnika štaba imenovan 14. 5. 1940 (Kladnik, 2013, 571), izdajal v času aprilske vojne, je v svojem zapisu odločno zavrnil tudi general Varjačić (2002, 77–79). Po njegovi oceni je Peterlin korektno izvajal svojo dolžnost. Trditev je zanikal tudi Kraigher, ki je bil odgovoren za vse radijske povezave v diviziji.

Slika 20: Metod Kraigher, 1947 (Družinski arhiv Milena Kraigher, Buenos Aires).

ZAKLJUČEK

Italijanski poveljniki so že na grškem bojišču spoznali, da gorsko-kraško zemljišče zahteva drugačno taktiko uporabe tankov in da posamezen tank na tem zemljišču včasih predstavlja celo samostojno enoto (Cronache, 1940). V tem smislu je deloval poveljnik divizije Centauro. Z izjemo zadnjega dne, ko je bil prisiljen v frontalni tankovski napad na pripravljeno obrambo, je tanke uspešno uporabljal, in sicer najprej kot manevrsko zaščitnico, pozneje pa, kot so predvidevala taktična načela, na glavni smeri kot rezervo, z istočasno izvedbo protinapadov in na pomožni desni smeri tudi kot udarne skupine, ki so zaščitile delovanje pehote (Ministero della Guerra, 1941b, 65). Bojevanje pehotnih enot je bilo na nivoju. Iz ohranjenih arhivskih poročil je manj razvidno delovanje italijanskih artilerijskih enot, vendar je iz pričevanj mogoče sklepati, da je bila artilerija uporabljena skladno z italijanskimi taktičnimi načeli (Ministero della Guerra, 1939, 72–76) in je imela pomembno vlogo pri zaustavljanju jugoslovanskega napredovanja.

Na italijanski strani so bili vsaj trije pripadniki posmrtno odlikovani z najvišjim vojaškim odlikovanjem, Zlato medaljo za vojaške zasluge, vsaj 16 pripadnikov je prejelo Srebrno medaljo za vojaške zasluge, večinoma posmrtno in večinoma za zadnji tankovski napad, 15. 4. 1941.

Jugoslovanska ofenziva je bila zaradi premalo sil nerealno načrtovana (Terzić, 1957, 492). Strateško gledano je bila za jugoslovansko stran bitka za Skader izgubljena že 8. ali 9. 4. 1941, ko je vrhovno poveljstvo začelo vse sile usmerjati proti nemškim enotam, tudi tiste, ki bi morale okrepiti ofenzivo proti Albaniji. To je že 8. 4. 1941 zaznal SIM in dan kasneje ocenil, da Zetska divizija nima več možnosti dopolnjevanja z rezervo (AUSSME, N1-11, 279, 22. 4. 1941). Hercegovska divizija, ki se v vseh italijanskih obveščevalnih informacijah navaja kot »Zetska divizija II«, in ki je bila namenjena okrepitvi napada proti Skadru, ni bila v celoti mobilizirana, artilerija je imela problem popolnitve z vlečno živino, pehota pa je bila na fronto napotena brez topništva (AJ 372, 17, 177). 11. 4. 1941 je SIM ocenjeval, da se Hercegovska divizija nahaja šele med Podgorico in Gusinjami (AUSSME, H3, 66, 2, 11. 4. 1941).

Poveljevanje z jugoslovanske strani na divizijskem nivoju, navkljub drugačnim navedbam generala Varjačića, ni bilo na ustreznem nivoju. Zelo verjetno je treba to povezati z dejstvom, da so bile čete zvez na nivoju pehotnih divizij oblikovane šele ob mobilizaciji in v miru niso obstajale (Mušič, 1953, 38). Po pričevanju Kraigherja (1993) naj bi četa zvez ustrezno delovala, po drugem pričevanju pa naj bi bile zveze v diviziji zelo slabe (AJ 372, 17, 177).

Napad proti Skadru se je začel 12 ur pozneje, kot je bilo načrtovano. General Varjačić je za to krivil poveljnika 87. polka, polkovnika Borivoja Jonića, ki naj bi enoto prepozno premaknil iz Danilovgrada na državno mejo. V obsegu približno 50 km razdalje je bilo mogoče uporabljati glavne komunikacije le ponoči, podnevi pa zgolj gorske poti. Pohodne kolone so bile napadene tudi iz zraka (Varjačić, 2002, 26), posledično je ponovno zbiranje vojakov zahtevalo čas, jugoslovanska taktična načela pa so za pohod v gorskem svetu predvidevala od pet do šestkrat daljšo pohodno kolono kot v ravninskem svetu (Marelič, 1938, 24). S tega stališča je bila zamuda razumljiva, navkljub ukazu za pospešen pohod, ki je po jugoslovanskih vojaških standardih predvideval premostitev 60 km v 24 urah (Ministarstvo vojske i mornarice, 1937c, 25). Takšno je bilo tudi mnenje generala Popovića (1955, 90).

Zadnji tankovski napad je bil izveden na organizirano obrambo, ki je bila urejena skladno z načeli protioklepnega boja jugoslovanske vojske (Ristić, 1938, 276–286). Obramba je bila postavljena za naravno oviro; suho rečno strugo z višjimi bregovi. Posadke mitraljezov so streljale v tankovske opazovalne reže, ker tanki L niso imeli periskopov in je bila slaba vidljivost ena od njihovih slabosti (Cappellano & Pignato, 2002a, 555). Jugoslovanski mitraljezci so namreč v okviru načrta usposabljanja imeli tudi tematiko merjenje in streljanje v točko, na razdaljah od 15 do 40 m. Na 30 m je tarča merila 6 cm (Ministarstvo vojske i mornarice, 1937b, 15). Pomembno je, da so jugoslovanski vojaki nevarnost že poznali, popravljen most na državni meji pa je omogočil uporabo glavne divizijske artilerije.

Zagotovo jugoslovanski oficirji, še manj pa vojaki, niso bili pripravljeni na boj s tanki, prevladoval je strah, vojaki pa so se čutili brez moči. Večina oficirjev naj bi se pozneje v ujetništvu strinjala, da sta bili disciplina in morala slabi (AJ 372, 17, 177). Protitankovski topovi so bili v taktičnem smislu namenjeni zaščiti pehote

pred tanki in bi v boju morali biti del bojnega razporeda pehote (Radović, 1939, 23), vendar v primeru Zetske divizije to večinoma ni bilo tako. Jugoslovanska vojska je imela tudi slabo rezervo streliva za ta orožja, okoli 200 nabojev po orožju, kar bi pomenilo zalogo za dva do sedem dni bojevanja, če upoštevamo, da so norme predvidevale porabo od 10 do 20 nabojev dnevno (Stanković, 1974, 25). Za protiočepni boj so uporabili tudi gorske topove, kar so že pred vojno zagovarjali nekateri vojaški teoretiki (Mihajlović, 1940, 158; Petković, 1940) in njihova uporaba je bila uspešna predvsem proti tankom L.

Jugoslovansko temeljno bojno pravilo »Splošna vojna služba« protiočepnega boja sploh ni opredeljevalo (Ministarstvo vojske i mornarice, 1937a). V pehotnih enotah so se rekruti usposabljali iz teme »boj proti bojnim vozilom« na nivoju desetine, voda in čete (Ministarstvo vojske i mornarice, 1939), zagotovo pa to usposabljanje vojakov ni pripravilo na bližnje srečanje s tankom. Na to nakazuje dejstvo, da so oficirji morali pri usposabljanju vojakov kot glavni taktični priročnik uporabljati pehotni pravili iz let 1924 in 1925 (Ministarstvo vojske i mornarice, 1924; 1925). Tudi oficirji niso bili dovolj dobro pripravljeni na moderno vojno. Če sklepamo po učnih programih, je podporočnik moral zgolj splošno poznati »bojna vozila«, šele majorski izpit je zahteval poznavanje bojnih vozil in tudi obrambo pred njimi (Ministarstvo vojske i mornarice, 1936, 227). Začetek vojne in nemški vojaški uspehi so seveda to razmišljanje spremenili, veliko se je pisalo o uporabi tankov. Vendar so vsa ta razmišljanja ostala na deklarativni ravni. Za kakovostne spremembe, ki bi se poznale na bojišču, je bilo prepozno. Jugoslovanski vojaki in oficirji so se protiočepnega boja učili neposredno na bojišču, veliko improvizirali, delovanje Zetske divizije pa kaže, da bi bilo bojevanje jugoslovanske vojske lahko uspešnejše, odpor pa dolgotrajnejši.

THE BATTLE FOR SHKODËR, APRIL 1941

Matjaž BIZJAK

General Staff of the Slovenian Armed Forces, Vojkova 55, 1000 Ljubljana, Slovenia

e-mail: matjaz.bizjak@mors.si

SUMMARY

This article, based on Italian archival material, reconstructs the battles between the Yugoslav and Italian armies that took place in April 1941 for Shkodër. The Yugoslav Zeta Division was the only major unit of the Yugoslav army that successfully went on the offensive. The war plans of the Kingdom of Yugoslavia envisaged an offensive against the Italian forces in Albania and a connection with the Greek army. The Italian defense was organized without a preliminary plan. The front near Shkodër was geographically demanding and suitable for defense. The attack of the Zeta Division began on April 8, 1941 and proceeded gradually, and the Italian commanders only later decided to actively defend Shkodër. The Zeta Division also tried to land across the lake. The first Italian defense line was near the state border and was breached on April 9, 1941. A day later, the Italian forces organized the main defense on the Proni Banush river. The Zeta Division tried several times to attack the main defensive line, but was repulsed with heavy losses, so it went on the defensive. On April 14, 1941, the Zeta Division received an order to start armistice talks. On April 15, 1941, the Italian forces received an order to carry out a breakthrough towards Montenegro, but they were stopped when carrying out a tank attack on the organized Yugoslav defense. The Zeta Division suffered heavy losses in these battles, and the Italian forces also lost several tanks and a large number of men. A day later, due to the disintegration of the Yugoslav army, Italian forces quickly penetrated across the state border. The commander of the Centauro Division, with the exception of the last day, successfully used tanks, the Yugoslav forces were not prepared for anti-tank combat.

Keywords: Second World War, April War, Royal Yugoslav Army, Royal Italian Army, Zeta Division, Centauro Division, Albania

VIRI IN BIBLIOGRAFIJA

- ACS 4259** – Archivio Centrale dello Stato (ACS), fond Graziani Rodolfo 1903–1955 (fond 4259).
- ACS 4539** – ACS, fond T 821 (4539).
- ACS 287** – ACS, fond Real casa 1829–1951/UPAC (287).
- AJ 103** – Arhiv Jugoslavije (AJ), fond Emigrantska vlada Kraljevine Jugoslavije (103).
- AJ 372** – AJ, fond Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Vatikanu (372).
- Aljančič, Zdenko (1922)**: Vojna geografija, opšti pregled Balkanskog poluostrva, Bugarska, Grčka i Albanija. Beograd, Štamparija Budućnost.
- Amé, Cesare (2011 [1954])**: Guerra segreta in Italia 1940–1943. Milano, Edizioni Bietti.
- AUSSME N1-11** – Archivio Ufficio Storico Stato Maggiore dell'Esercito (AUSSME), fond Diari storici Seconda Guerra Mondiale (N1-11).
- AUSSME L10** – AUSSME, fond S.M.R.E. - vari uffici (L10).
- AUSSME H3** – AUSSME, fond Servizio informazioni militari - 2ª Guerra Mondiale (H3).
- AUSSME H6** – AUSSME, fond Piani operativi (H6).
- AUSMM MDS-RTSO 3^a** – Archivio Ufficio Storico della Marina Militare, fond Uf. Maristat M.D.S./ufficio R.T.S.O.3^a (MDS-RTSO 3^a).
- Barker, Elisabeth (1976)**: Britanska politika na Balkanu u II. svjetskom ratu. Zagreb, Globus.
- Biagini, Antonello & Fernando Frattolillo (1983)**: Verbalì delle riunioni tenuti dal Capo di SM Generale, 1º gennaio 1941–31 dicembre 1941, II. Roma, Stato Maggiore dell'Esercito.
- Biagini, Antonello & Fernando Frattolillo (1989a)**: Diario storico del Comando Supremo, volume III. (1. 1. 1941–30. 4. 1941), tomo II. Roma, Stato Maggiore dell'Esercito.
- Biagini, Antonello & Fernando Frattolillo (1989b)**: Diario storico del Comando Supremo, volume III. (1. 1. 1941–30. 4. 1941), tomo I. Roma, Stato Maggiore dell'Esercito.
- Bocca, Giorgio (1969)**: Storia d'Italia nella guerra fascista 1940–1943. Bari, Editori Laterza.
- Bottai, Giuseppe (2006 [1982])**: Diario 1935–1944. Milano, Biblioteca Universale Rizzoli.
- Bizjak, Matjaž (2016)**: Italijanski obrambni načrti proti Kraljevini SHS/Kraljevini Jugoslaviji in gradnja utrjenega obrambnega pasu na italijanski vzhodni meji (Rateče–Reka), 1927–1941 (doktorska disertacija). Koper, Univerza na Primorskem.
- Borić, Nikola (1953)**: Tenkovske jedinice u odstupanju u sastavu pešadijskih jedinica. Vojno delo, VII, 2, 17–23.
- Božič, Ivan & Milan Knežević (1955)**: Osnovi Vojne geografije – susedne zemlje. Beograd, Vojno delo.

- Canevari, Emilio (1949):** La Guerra Italiana, retroscena della disfatta. Studi politici, 96, 16. 7. 1949.
- Cappellano, Filippo & Nicola Pignato (2002a):** Gli autoveicoli da combattimento dell'Esercito Italiano, dalle origini fino al 1939. Roma, Stato Maggiore dell'Esercito.
- Cappellano, Filippo & Nicola Pignato (2002b):** Gli autoveicoli da combattimento dell'Esercito Italiano, 1940–1945. Roma, Stato Maggiore dell'Esercito.
- Cavallero, Ugo (1984 [1948]):** Diario 1940–1943. Roma, Ciarrapico editore.
- Cecini, Giovanni (2019):** I generali di Mussolini. Roma, Newton Compton editori.
- Center of Military History United States Army (2006 [1953]):** The German Campaign in the Balkans. London, Lightning Source Inc.
- Ceva, Lucio (1981):** Le Forze Armate. Torino, Utet.
- Coltrinali, Massimo (2001):** Le immani perdite tra i soldati italiani. Rassegna, 1–2, 22.
- Conti, Giuseppe (2009):** Una guerra segreta, il Sim nel secondo conflitto mondiale. Bologna, Società editrice il Mulino.
- Crevel, Martin (1973):** Hitler's Strategy 1940–1941, The Balkan Clue. London, Cambridge University Press.
- Cronache (1940):** Arresto su due fronti. Fronte – Giornale del soldato, 2, 52, 827–829.
- Čerčil, Vinston (1964 [1950]):** Drugi svetski rat, III. Beograd, Prosveta.
- Čoh, Kladnik Mateja & Tomaž Kladnik (2021):** Vojaške operacije jugoslovanske ter nemške vojske in njenih zaveznic med aprilsko vojno v Jugoslaviji. V: Podbersič, Renato & Matic Batič (ur.): Leto 1941 na Slovenskem: vojna in okupacija. Ljubljana, Študijski center za narodno spravo, 50–83.
- Damjanović, Živan (1940):** Borba na planinskem zemljištu. Glasnik rezervnih oficira i ratnika, 19, 10, 558–565.
- Dulal, Francesco (1942):** Armata del Po. Milano, La Zingografica.
- Faldella, Emilio (1960):** L'Italia e la Seconda guerra mondiale. Bologna, Cappelli editore.
- Ferrara, Orazio (2020):** La Regia nei cieli della Jugoslavia. Roma, IBN Editore.
- Fischer, Bernd (1999):** Albania at War 1939–1945. West Lafayette, Purdue University Press.
- Folić, Milutin (1986):** Delatnost Italijanskih i Nemačkih obaveštajnih službi na Kosovu 1941 – 1945 godine. Horizonti Istorije, 9–10, 157–164.
- Franzinelli, Mimmo (2009):** Guerra di spie, i servizi segreti fascisti, nazisti e alleati 1939–1943. Milano, Arnoldo Mondadori Editore S. p. A.
- Generalstabe des Heeres (1942):** Ein Überblick über die Operationen des jugoslawischen Herres im April 1941 (I.). Militär-wissenschaftliche Rundschau, 3, 276–288.
- Generalstabe des Heeres (1943):** Ein Überblick über die Operation des jugoslawischen Heeres im April 1941 (II.). Militär-wissenschaftliche Rundschau, 4, 387–399.
- Grujić, Zlatomir (1997):** Avijacija Srbije i Jugoslavije 1901–1994. Beograd, Novinsko-izdavačka ustanova »Vojska«.

- Grujić, Zlatomir (2016):** Vazduhoplovstvo u aprilskom ratu 1941. Beograd, Udruženje penzionisanih vojnih letача i padobranaca Srbije.
- Giusti, Maria & Elena Rossi (2011):** Una guerra a parte. Bologna, Società editrice il Mulino.
- Inkret, Franc (1955):** PTO u našim uslovima. Beograd, Vojno izdavački zavod Vojno delo.
- Jakovljević, Stevan (1980 [1952]):** Velika zmeda. Ljubljana, Prešernova družba.
- Jovanović, Živadin (1924):** Vojna strategiska geografija Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i susedne države. Beograd, Štamparija Sv. Sava.
- Kereković, Zlatko (1938):** Služba veze. Zemun, Kereković.
- Kladnik, Tomaž (2013):** Podpolkovnik Ernest Peterlin. *Studia Historica Slovenica*, 13, 2–3, 569–583.
- Komanda mornarice (1934):** Reke i jezera u Jugoslaviji. *Mornarički glasnik*, 2, 6, 658–667.
- Kostić, Miodrag (1990):** Neki problemi protezanja i održavanja jugoslovensko-albanske državne granice. *Bilten Generalštaba OS SFRJ*, 22, 67, 5–18.
- Kovač, Svetko (2017):** Enigma i rat u Jugoslaviji, sukobi kriptologa i kriptanalitičara i obaveštajnih i kontraobaveštajnih službi. Beograd, Medija centar »Odbrana«.
- Kraigher, Metod (1993):** Ustno izporočilo. Diktafonski zapis pri avtorju.
- Krizman, Bogdan (1953):** Hitlerov »Plan 25« protiv Jugoslavije. Zagreb, NIP.
- Maksimović, Mladenko (1982):** Borbena dejstva lake divizije na brdsko-planinskom i manevarskom zemljištu (majorski izpit). Osijek, Maksimović.
- Marelič, A. Marcel (1938):** Opšta ratna služba u slici. Beograd.
- Marjanović, Radomir, Perišić, Dragoljub & Milan Žure (1989):** Regionalna vojna geografija. Beograd, Savezni sekretarijat za narodnu odbranu.
- Marković, Zvezdan (1995):** Vojska Kraljevine Jugoslavije in utrjevanje zahodne meje na Slovenskem 1937–1941 (diplomska naloga). Ljubljana, Filozofska fakulteta.
- Mihajlović, Dragoljub (1940):** Odbrana od brzih i oklopnih jedinica. *Glasnik rezervnih oficira i ratnika*, 19, 3–4, 142–168.
- Mikić, Vojislav (1998):** Italijanska avijacija u Jugoslaviji 1941–1943. Beograd, Vojno-istorijski institut Vojske Jugoslavije.
- Ministarstvo vojske i mornarice (1924):** Privremena pešadijska egzercirna pravila, I. Beograd, Štamparska radionica Ministarstva vojske i mornarice.
- Ministarstvo vojske i mornarice (1925):** Privremena pešadijska egzercirna pravila, II. Beograd, Štamparska radionica Ministarstva vojske i mornarice.
- Ministarstvo vojske i mornarice (1936):** Uredba i program i pravilo za polaganje izpita i za komandantska putovanja oficira glavnih rodova vojske i generalštabne struke. Beograd, Štamparska radionica Ministarstva vojske i mornarice.
- Ministarstvo vojske i mornarice (1937a):** Opšta ratna služba. Beograd, Štamparska radionica Ministarstva vojske i mornarice.
- Ministarstvo vojske i mornarice (1937b):** Nastava gađanja mitraljezom i lakim mitraljezom. Beograd, Štamparska radionica Ministarstva vojske i mornarice.
- Ministarstvo vojske i mornarice (1937c):** Pregledi i obrasci uz opštu ratnu službu. Beograd, Štamparska radionica Ministarstva vojske i mornarice.

- Ministarstvo vojske i mornarice (1939):** Nastavni plan i program za pešadijske, planinske pešadijske pukove i čete prikomandovanih vojnika. Beograd, Štamparska radionica Ministarstva vojske i mornarice.
- Ministero della Difesa (1954):** L'Esercito Italiano tra la 1^a e la 2^a Guerra Mondiale. Roma, Stato Maggiore Esercito.
- Ministero della Guerra (1939):** Addestramento dell'artiglieria – l'artiglieria nel combattimento. Roma, Istituto poligrafico dello Stato.
- Ministero della Guerra (1941a):** Supplemento al XV Notiziario – La Jugoslavia ha reso i conti. Roma, Gabinetto Ufficio propaganda.
- Ministero della Guerra (1941b):** Manuale per l'ufficiale di fanteria. Roma, Tipografia regionale.
- Montanari, Mario (1999):** L'Esercito Italiano nella campagna di Grecia. Roma, Stato Maggiore dell'Esercito.
- Morisi, Paolo (2023):** Steel Centurions. Italian Armoured Formations of the Second World War 1940–43. Warwick, Helion & Company Limited.
- Mušić, Jurij (1953):** Organizacijski nedostaci bivše jugoslovenske vojske. Vojno delo, 5, 1, 33–41.
- Panetta, Rinaldo (2010 [1975]):** Il ponte di Klisura. I carristi italiani in Albania (1940–1941). Roma, Ugo Mursia editore.
- Papagos, Alexandros (1949 [1945]):** The Battle of Greece 1940–1941. Athens, The J. M. Scazakis »Alpha« Editions.
- Petković, Vladimir (1940):** Artilerija u borbi protiv bornih kola. Pešadijsko-artile-rijski glasnik, 8, 40, 21–38.
- Popović, Svetomir (1955):** Operacije Skadarskog odreda i leve kolone Zetske divi-zijske aprila 1941 godine. Vojnoistorijski glasnik, 6, 4, 88–113.
- Popović, Uglješa (1976):** Deseti po redu. Beograd, Popović.
- Radović, Dušan (1939):** Opšta razmatranja o upotrebi jedinica protivoklopnih oru-dža (topova). Konjički glasnik, 14, 2, 22–51.
- Roatta, Mario (1946):** Otto milioni di baionette. L'Esercito Italiano in guerra dal 1940 al 1944. Verona, Mondadori.
- Rosati, Antonio (2005):** La divisione corazzata Centauro sul fronte greco-jugoslavo 1940–1941. Studi storico-militari, 2003, 5–18.
- Rintelen, Enno von (1951):** Mussolini als Bundesgenosse. Tübingen, Rainer Wun-derlich Verlag Hermann Leins.
- Ristić, Borisav (1927):** Operacije u planinama. Novi Sad, Štamparija Jovanović i Bogdanov.
- Ristić, Grgur (1938):** Borba pešadije. Beograd, Mlada Srbija.
- Russo, Alfio (1944):** Rivoluzione in Jugoslavia. Roma, Donatello De Luigi.
- Samardžija, Milovan (1960):** Grčko-italijanski rat 1940/1941 godine. Beograd, Viša Vojna akademija.
- Schores, Christopher & Brian Cull (1987):** Air War for Yugoslavia, Greece and Crete 1940–1941. London, Grub Street Golden House.
- Suole centrali militari (1934):** I carri armati e il loro impiego tattico. Civitavecchia, Scuole centrali militari.

- Sirc, Ljubo (1992):** Med Hitlerjem in Stalinom. Ljubljana, Državna založba.
- Služba državne varnosti (1959):** Italijanska služba. Beograd, SDV.
- Stanković, Milivoje (1974):** Protivoklopna borba. Beograd, Vojnoizdavački zavod JNA.
- Stefanović, Ljubomir (1940):** Italija – borna kola M. 13/40. Ratnik, 56, 11, 128.
- Šegrt, Vlado (1964):** Ratne uspomene. Beograd, Vojnoizdavački zavod JNA.
- Škekić, Č. (1940):** Italija - sastav pešadijske divizije. Ratnik, 56, 3, 133–134.
- Škola taktike (1953):** Borbena dejstva na planinskom i kršnom zemljištu. Beograd, Viša vojna akademija JNA.
- Špur, Franjo (1934):** Praktičan uput za eksploataciju sredstava za vezu. Zemun, Štamparija Milenka L. Pešića.
- Štab mornarice (1937):** Albanija – država, vojska i mornarica. Mornarički glasnik, 5, 6, 794.
- Terzić, Velimir (1957):** Drugi svetski rat – pregled ratnih operacija, I. Beograd, Vojno istorijski institut JNA.
- Terzić, Velimir (1982):** Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. Beograd, Narodna knjiga.
- Tešić, Dragan (1991):** Ratni planovi vojske Kraljevine Jugoslavije 1938–1941 godine. Vojnoistorijski glasnik, januar–april, 27–57.
- Trgo, Fabijan (ur.) (1987):** Aprilski rat 1941, II. Beograd, Vojno istorijski institut.
- Trifoni, Aleksandar (2009):** Čudesni svet šifara ili kriptologija kroz vekove. Beograd, IDA – M.
- Ufficio assistenza (1940):** Albania. Milano, Truppe Albania.
- Ufficio Storico (1973):** Bollettini di guerra del Comando supremo 1940–1943. Roma, Stato Maggiore dell'Esercito.
- Ufficio Storico (1978):** Le operazioni delle unità italiane in Jugoslavia (1941–1943). Roma, Stato Maggiore dell'Esercito.
- Ufficio Storico (1980a):** La campagna di Grecia, I. Roma, Stato Maggiore dell'Esercito.
- Ufficio Storico (1980b):** La campagna di Grecia, II. Roma, Stato Maggiore dell'Esercito.
- Ufficio Storico (1982):** L'Esercito Italiano alla vigilia della 2^a guerra mondiale. Roma, Stato Maggiore dell'Esercito.
- Varjačić, Jovan (2002):** Zetska divizija u aprilskom ratu 1941 i komandant general Milenko J. Varjačić. Beograd, IBG.
- Vauhnik, Vladimir (1965):** Nevidna fronta. Buenos Aires, Svobodna Slovenija.
- Velojić, Dalibor (2014):** Kosovska divizija u aprilskom ratu 1941 godine. Glasnik Baština, 36, 223–241.
- Velojić, Dalibor (2018):** Ratni planovi Kraljevine Jugoslavije prema Albaniji 1938–1941. Glasnik Baština, 44, 215–227.
- Vukanović, Radovan (1965):** Na Ratnoj stazi. Beograd, Vojnoizdavački zavod.
- Zelenika, Milan (1950):** O obostranim ratnim i početnim operaciskim planovima u ratu Jugoslavije aprila 1941 godine. Vojno delo, 2, 5, 73–108.

- Žabkar, Anton (2010):** Obramba Slovenije v Kraljevini SHS/Jugoslaviji: doktrina, vojni načrti in njihova izvedba (1920–1941). *Vojaška zgodovina*, 11, 1, 57–127.
- Žerovc, Janez (1991):** Zapisani nebu. Radovljica, Didakta.
- Žikić, Miloš (2020):** Aprilski rat u Moravskoj banovini, Peta armija Jugoslovenske vojske u ratu 1941. Beograd, Institut za savremenu istoriju.
- Đorđević, Kosta & Dragutin Živanović (1926):** Vojna geografija – osnovni deo Balkanskog poluostrva, Kraljevine S.H.S., Albanije, Grčke, Bugarske, Rumunije, Mađarske, Austrije i Italije. Beograd, Štamparija Drag. Gregorića.
- Đorđević, Kosta & Dragutin Živanović (1934):** Geografija. Beograd, Štamparija Drag. Gregorića.
- Qazimi, Pëllumb (2012):** Albania, the Military and the Foreign Influence (1912–1991). Zagreb, Tipomat.
- Wheeler, Mark (1980):** Britain and the War for Yugoslavia, 1940–1943. New York, Columbia University Press.